Namo tassa bhagavato arahato sammāsambuddhassa

Saṃyuttanikāye

Khandhavagga-aṭṭhakathā

1. Khandhasaṃyuttaṃ

1. Nakulapituvaggo

1. Nakulapitusuttavaṇṇanā

1. **Khandhiyavaggassa** paṭhame **bhaggesū**ti evaṃnāmake janapade. **Susumāragire**ti susumāragiranagare. Tasmiṃ kira māpiyamāne susumāro saddamakāsi, tenassa ‘‘susumāragira’’ntveva nāmaṃ akaṃsu. **Bhesakaḷāvane**ti bhesakaḷāya nāma yakkhiniyā adhivutthattā evaṃladdhanāme vane. Tadeva migagaṇassa abhayatthāya dinnattā **migadāyo**ti vuccati. Bhagavā tasmiṃ janapade taṃ nagaraṃ nissāya tasmiṃ vanasaṇḍe viharati. **Nakulapitā**ti nakulassa nāma dārakassa pitā.

Jiṇṇoti jarājiṇṇo. **Vuḍḍho**ti vayovuḍḍho. **Mahallako**ti jātimahallako. **Addhagato**ti tiyaddhagato. **Vayoanuppatto**ti tesu tīsu addhesu pacchimavayaṃ anuppatto. **Āturakāyo**ti gilānakāyo. Idañhi sarīraṃ suvaṇṇavaṇṇampi niccapaggharaṇaṭṭhena āturaṃyeva nāma. Visesena panassa jarāturatā byādhāturatā maraṇāturatāti tisso āturatā honti. Tāsu kiñcāpi eso mahallakattā jarāturova, abhiṇharogatāya panassa byādhāturatā idha adhippetā. **Abhikkhaṇātaṅko**ti abhiṇharogo nirantararogo. **Aniccadassāvī**ti tāya āturatāya icchiticchitakkhaṇe āgantuṃ asakkonto kadācideva daṭṭhuṃ labhāmi, na sabbakālanti attho. **Manobhāvanīyāna**nti manavaḍḍhakānaṃ. Yesu hi diṭṭhesu kusalavasena cittaṃ vaḍḍhati, te sāriputtamoggallānādayo mahātherā manobhāvanīyā nāma. **Anusāsatū**ti punappunaṃ sāsatu. Purimañhi vacanaṃ ovādo nāma, aparāparaṃ anusāsanī nāma. Otiṇṇe vā vatthusmiṃ vacanaṃ ovādo nāma, anotiṇṇe tantivasena vā paveṇivasena vā vuttaṃ anusāsanī nāma. Apica ovādoti vā anusāsanīti vā atthato ekameva, byañjanamattameva nānaṃ.

Āturo hāyanti āturo hi ayaṃ, suvaṇṇavaṇṇo piyaṅgusāmopi samāno niccapaggharaṇaṭṭhena āturoyeva. **Aṇḍabhūto**ti aṇḍaṃ viya bhūto dubbalo. Yathā kukkuṭaṇḍaṃ vā mayūraṇḍaṃ vā geṇḍukaṃ viya gahetvā khipantena vā paharantena vā na sakkā kīḷituṃ, tāvadeva bhijjati, evamayampi kāyo kaṇṭakepi khāṇukepi pakkhalitassa bhijjatīti aṇḍaṃ viya bhūtoti aṇḍabhūto. **Pariyonaddho**ti sukhumena chavimattena pariyonaddho. Aṇḍañhi sāratacena pariyonaddhaṃ, tena ḍaṃsamakasādayo nilīyitvāpi chaviṃ chinditvā yūsaṃ paggharāpetuṃ na sakkonti. Imasmiṃ pana chaviṃ chinditvā yaṃ icchanti, taṃ karonti. Evaṃ sukhumāya chaviyā pariyonaddho. **Kimaññatra bālyā**ti bālabhāvato aññaṃ kimatthi? Bāloyeva ayanti attho. **Tasmā**ti yasmā ayaṃ kāyo evarūpo, tasmā.

Tenupasaṅkamīti rañño cakkavattissa upaṭṭhānaṃ gantvā anantaraṃ pariṇāyakaratanassa upaṭṭhānaṃ gacchanto rājapuriso viya, saddhammacakkavattissa bhagavato upaṭṭhānaṃ gantvā, anantaraṃ dhammasenāpatissa apacitiṃ kātukāmo yenāyasmā sāriputto, tenupasaṅkami. **Vippasannānī**ti suṭṭhu pasannāni. **Indriyānī**ti manacchaṭṭhāni indriyāni. **Parisuddho**ti niddoso. **Pariyodāto**ti tasseva vevacanaṃ. Nirupakkilesatāyeva hi esa pariyodātoti vutto, na setabhāvena. Etassa ca pariyodātataṃ disvāva indriyānaṃ vippasannataṃ aññāsi. Nayaggāhapaññā kiresā therassa.

Kathañhi no siyāti kena kāraṇena na laddhā bhavissati? Laddhāyevāti attho. Iminā kiṃ dīpeti? Satthuvissāsikabhāvaṃ. Ayaṃ kira satthu diṭṭhakālato paṭṭhāya pitipemaṃ, upāsikā cassa mātipemaṃ

paṭilabhati. Ubhopi ‘‘mama putto’’ti satthāraṃ vadanti. Bhavantaragato hi nesaṃ sineho. Sā kira upāsikā pañca jātisatāni tathāgatassa mātāva, so ca, gahapati, pitāva ahosi. Puna pañca jātisatāni upāsikā mahāmātā, upāsako mahāpitā, tathā cūḷāmātā cūḷapitāti. Evaṃ satthā diyaḍḍhaattabhāvasahassaṃ tesaṃyeva hatthe vaḍḍhito. Teneva te yaṃ neva puttassa, na pitu santike kathetuṃ sakkā, taṃ satthu santike nisinnā kathenti. Imināyeva ca kāraṇena bhagavā ‘‘etadaggaṃ, bhikkhave, mama sāvakānaṃ upāsakānaṃ vissāsikānaṃ yadidaṃ nakulapitā gahapati, yadidaṃ nakulamātā gahapatānī’’ti (a. ni. 1.257) te etadagge ṭhapesi. Iti so imaṃ vissāsikabhāvaṃ pakāsento **kathañhi no siyā**ti āha. **Amatena abhisitto**ti nassidha aññaṃ kiñci jhānaṃ vā vipassanā vā maggo vā phalaṃ vā ‘‘amatābhiseko’’ti daṭṭhabbo, madhuradhammadesanāyeva pana ‘‘amatābhiseko’’ti veditabbo. **Dūratopī**ti tiroraṭṭhāpi tirojanapadāpi.

Assutavā puthujjanoti idaṃ vuttatthameva. **Ariyānaṃ adassāvī**tiādīsu **ariyā**ti ārakattā kilesehi, anaye na iriyanato, aye iriyanato, sadevakena ca lokena araṇīyato buddhā ca paccekabuddhā ca buddhasāvakā ca vuccanti. Buddhā eva vā idha ariyā. Yathāha – ‘‘sadevake, bhikkhave, loke…pe… tathāgato ariyo’’ti vuccatīti (saṃ. ni. 5.1098). **Sappurisāna**nti ettha pana paccekabuddhā tathāgatasāvakā ca sappurisāti veditabbā. Te hi lokuttaraguṇayogena sobhanā purisāti sappurisā. Sabbeva vā ete dvedhāpi vuttā. Buddhāpi hi ariyā ca sappurisā ca, paccekabuddhā buddhasāvakāpi. Yathāha –

‘‘Yo ve kataññū katavedi dhīro,
Kalyāṇamitto daḷhabhatti ca hoti;
Dukhitassa sakkacca karoti kiccaṃ,
Tathāvidhaṃ sappurisaṃ vadantī’’ti. (jā. 2.17.78);

‘‘Kalyāṇamitto daḷhabhatti ca hotī’’ti ettāvatā hi buddhasāvako vutto, kataññutādīhi paccekabuddhabuddhāti. Idāni yo tesaṃ ariyānaṃ adassanasīlo, na ca dassane sādhukārī, so ‘‘ariyānaṃ adassāvī’’ti veditabbo. So ca cakkhunā adassāvī, ñāṇena adassāvīti duvidho. Tesu ñāṇena adassāvī idha adhippeto. Maṃsacakkhunā hi dibbacakkhunā vā ariyā diṭṭhāpi adiṭṭhāva honti tesaṃ cakkhūnaṃ vaṇṇamattaggahaṇato na ariyabhāvagocarato. Soṇasiṅgālādayopi cakkhunā ariye passanti, na cete ariyānaṃ dassāvino nāma.

Tatridaṃ vatthu – cittalapabbatavāsino kira khīṇāsavattherassa upaṭṭhāko vuḍḍhapabbajito ekadivasaṃ therena saddhiṃ piṇḍāya caritvā, therassa pattacīvaraṃ gahetvā, piṭṭhito āgacchanto theraṃ pucchi – ‘‘ariyā nāma, bhante, kīdisā’’ti? Thero āha – ‘‘idhekacco mahallako ariyānaṃ pattacīvaraṃ gahetvā vattapaṭivattaṃ katvā sahacarantopi neva ariye jānāti, evaṃ dujjānāvuso, ariyā’’ti. Evaṃ vuttepi so neva aññāsi. Tasmā na cakkhunā dassanaṃ dassanaṃ, ñāṇena dassanameva dassanaṃ. Yathāha – ‘‘kiṃ te, vakkali, iminā pūtikāyena diṭṭhena? Yo kho, vakkali, dhammaṃ passati, so maṃ passati. Yo maṃ passati, so dhammaṃ passatī’’ti (saṃ. ni. 3.87). Tasmā cakkhunā passantopi ñāṇena ariyehi diṭṭhaṃ aniccādilakkhaṇaṃ apassanto, ariyādhigatañca dhammaṃ anadhigacchanto ariyakaradhammānaṃ ariyabhāvassa ca adiṭṭhattā ‘‘ariyānaṃ adassāvī’’ti veditabbo.

Ariyadhammassa akovidoti, satipaṭṭhānādibhede ariyadhamme akusalo. **Ariyadhamme avinīto**ti ettha pana –

‘‘Duvidho vinayo nāma, ekamekettha pañcadhā;
Abhāvato tassa ayaṃ, avinītoti vuccati’’.

Ayañhi saṃvaravinayo pahānavinayoti duvidho vinayo. Ettha ca duvidhepi vinaye ekameko vinayo pañcadhā bhijjati. **Saṃvaravinayo**pi hi sīlasaṃvaro satisaṃvaro ñāṇasaṃvaro khantisaṃvaro vīriyasaṃvaroti pañcavidho. **Pahānavinayo**pi tadaṅgappahānaṃ, vikkhambhanappahānaṃ samucchedappahānaṃ paṭippassaddhippahānaṃ nissaraṇappahānanti pañcavidho.

Tattha ''iminā pātimokkhasaṃvarena upeto hoti samupeto''ti (vibha. 511) ayaṃ **sīlasaṃvaro**. ''Rakkhati cakkhundriyaṃ, cakkhundriye saṃvaraṃ āpajjatī''ti ayaṃ (dī. ni. 1.213; ma. ni. 1.295; saṃ. ni. 4.239; a. ni. 3.16) **satisaṃvaro**.

''Yāni sotāni lokasmiṃ, (ajitāti bhagavā)
Sati tesaṃ nivāraṇaṃ;
Sotānaṃ saṃvaraṃ brūmi,
Paññāyete pidhīyare''ti. (su. ni. 1041; cūḷani. ajitamāṇavapucchāniddesa.4) –

Ayaṃ **ñāṇasaṃvaro**. ''Khamo hoti sītassa uṇhassā''ti (ma. ni. 1.24; a. ni. 4.114; 6.58) ayaṃ **khantisaṃvaro**. ''Uppannaṃ kāmavitakkaṃ nādhivāsetī''ti (ma. ni. 1.26; a. ni. 4.114; 6.58) ayaṃ **vīriyasaṃvaro**. Sabbopi cāyaṃ saṃvaro yathāsakaṃ saṃvaritabbānaṃ vinetabbānañca kāyaduccaritādīnaṃ saṃvaraṇato ''saṃvaro'' vinayanato ''vinayo''ti vuccati. Evaṃ tāva saṃvaravinayo pañcadhā bhijjatīti veditabbo.

Tathā yaṃ nāmarūpaparicchedādīsu vipassanāñāṇesu paṭipakkhabhāvato dīpālokeneva tamassa, tena tena vipassanāñāṇena tassa tassa anatthassa pahānaṃ. Seyyathidaṃ – nāmarūpavavatthānena sakkāyadiṭṭhiyā, paccayapariggahena ahetuvisamahetudiṭṭhīnaṃ, tasseva aparabhāgena kaṅkhāvitaraṇena kathaṃkathībhāvassa, kalāpasammasanena ''ahaṃ mamā''ti gāhassa, maggāmaggavavatthānena amagge maggasaññāya, udayadassanena ucchedadiṭṭhiyā, vayadassanena sassatadiṭṭhiyā, bhayadassanena sabhaye abhayasaññāya, ādīnavadassanena assādasaññāya, nibbidānupassanāya abhiratisaññāya, muccitukamyatāñāṇena amuccitukāmatāya. Upekkhāñāṇena anupekkhāya, anulomena dhammaṭṭhitiyaṃ nibbāne ca paṭilomabhāvassa, gotrabhunā saṅkhāranimittagāhassa pahānaṃ, etaṃ **tadaṅgappahānaṃ** nāma.

Yaṃ pana upacārappanābhedena samādhinā pavattibhāvanivāraṇato ghaṭappahāreneva udakapiṭṭhe sevālassa, tesaṃ tesaṃ nīvaraṇādidhammānaṃ pahānaṃ, etaṃ **vikkhambhanappahānaṃ** nāma. Yaṃ catunnaṃ ariyamaggānaṃ bhāvitattā taṃtaṃmaggavato attano santāne ''diṭṭhigatānaṃ pahānāyā''tiādinā nayena (dha. sa. 277; vibha. 628) vuttassa samudayapakkhikassa kilesagaṇassa accantaṃ appavattibhāvena pahānaṃ, idaṃ **samucchedappahānaṃ** nāma. Yaṃ pana phalakkhaṇe paṭippassaddhattaṃ kilesānaṃ, etaṃ **paṭippassaddhippahānaṃ** nāma.

Yaṃ sabbasaṅkhatanissaṭattā pahīnasabbasaṅkhataṃ nibbānaṃ, etaṃ **nissaraṇappahānaṃ** nāma. Sabbampi cetaṃ pahānaṃ yasmā cāgaṭṭhena pahānaṃ, vinayaṭṭhena vinayo, tasmā ''pahānavinayo''ti vuccati. Taṃtaṃpahānavato vā tassa tassa vinayassa sambhavatopetaṃ ''pahānavinayo''ti vuccati. Evaṃ pahānavinayopi pañcadhā bhijjatīti veditabbo.

Evamayaṃ saṅkhepato duvidho, bhedato ca dasavidho vinayo bhinnasaṃvarattā pahātabbassa ca appahīnattā yasmā etassa assutavato puthujjanassa natthi, tasmā abhāvato tassa ayaṃ ''avinīto''ti vuccatīti. Esa nayo **sappurisānaṃ adassāvī sappurisadhammassa akovido sappurisadhamme avinīto**ti etthāpi. Ninnānākaraṇañhi etaṃ atthato. Yathāha –

''Yeva te ariyā, teva te sappurisā. Yeva te sappurisā, teva te ariyā. Yo eva so ariyānaṃ dhammo, so eva so sappurisānaṃ dhammo. Yo eva so sappurisānaṃ dhammo, so eva so ariyānaṃ dhammo. Yeva te ariyavinayā, teva te sappurisavinayā. Yeva te sappurisavinayā, teva te ariyavinayā. Ariyeti vā sappuriseti vā, ariyadhammeti vā sappurisadhammeti vā, ariyavinayeti vā sappurisavinayeti vā esese eke ekaṭṭhe same samabhāge tajjāte taññevā''ti.

Rūpaṃ attato samanupassatīti idhekacco rūpaṃ attato samanupassati, ''yaṃ rūpaṃ, so ahaṃ, yo ahaṃ, taṃ rūpa''nti rūpañca attañca advayaṃ samanupassati. Seyyathāpi nāma telappadīpassa jhāyato yā acci, so vaṇṇo. Yo vaṇṇo, sā accīti acciñca vaṇṇañca advayaṃ samanupassati, evameva idhekacco

rūpaṃ attato samanupassati…pe… advayaṃ samanupassatīti evaṃ rūpaṃ ‘‘attā’’ti diṭṭhipassanāya passati. **Rūpavantaṃ vā attāna**nti arūpaṃ ‘‘attā’’ti gahetvā chāyāvantaṃ rukkhaṃ viya taṃ rūpavantaṃ samanupassati. **Attani vā rūpa**nti arūpameva ‘‘attā’’ti gahetvā pupphasmiṃ gandhaṃ viya attani rūpaṃ samanupassati. **Rūpasmiṃ vā attāna**nti arūpameva ‘‘attā’’ti gahetvā karaṇḍake maṇiṃ viya taṃ attānaṃ rūpasmiṃ samanupassati. **Pariyuṭṭhaṭṭhāyī**ti pariyuṭṭhānākārena abhibhavanākārena ṭhito, ‘‘ahaṃ rūpaṃ, mama rūpa’’nti evaṃ taṇhādiṭṭhīhi gilitvā pariniṭṭhapetvā gaṇhanako nāma hotīti attho. **Tassa taṃ rūpa**nti tassa taṃ evaṃ gahitaṃ rūpaṃ. Vedanādīsupi eseva nayo.

Tattha ‘‘rūpaṃ attato samanupassatī’’ti suddharūpameva attāti kathitaṃ. ‘‘Rūpavantaṃ vā attānaṃ, attani vā rūpaṃ, rūpasmiṃ vā attānaṃ, vedanaṃ attato…pe… saññaṃ… saṅkhāre… viññāṇaṃ attato samanupassatī’’ti imesu sattasu ṭhānesu arūpaṃ attāti kathitaṃ. ‘‘Vedanāvantaṃ vā attānaṃ, attani vā vedanaṃ, vedanāya vā attāna’’nti evaṃ catūsu khandhesu tiṇṇaṃ tiṇṇaṃ vasena dvādasasu ṭhānesu rūpārūpamissako attā kathito. Tattha ‘‘rūpaṃ attato samanupassati, vedanaṃ… saññaṃ… saṅkhāre… viññāṇaṃ attato samanupassatī’’ti imesu pañcasu ṭhānesu ucchedadiṭṭhi kathitā, avasesesu sassatadiṭṭhīti evamettha pannarasa bhavadiṭṭhiyo pañca vibhavadiṭṭhiyo honti, tā sabbāpi maggāvaraṇā, na saggāvaraṇā, paṭhamamaggavajjhāti veditabbā.

Evaṃ kho, gahapati, āturakāyo ceva hoti āturacitto cāti kāyo nāma buddhānampi āturoyeva. Cittaṃ pana rāgadosamohānugataṃ āturaṃ nāma, taṃ idha dassitaṃ. **No ca āturacitto**ti idha nikkilesatāya cittassa anāturabhāvo dassito. Iti imasmiṃ sutte lokiyamahājano āturakāyo ceva āturacitto cāti dassito, khīṇāsavā āturakāyā anāturacittā, satta sekhā neva āturacittā, na anāturacittāti veditabbā. Bhajamānā pana anāturacittataṃyeva bhajantīti. Paṭhamaṃ.

2. Devadahasuttavaṇṇanā

2. Dutiye **devadaha**nti devā vuccanti rājāno, tesaṃ maṅgaladaho, sayaṃjāto vā so dahoti, tasmā ‘‘devadaho’’ti vutto. Tassa avidūre nigamo devadahantveva napuṃsakaliṅgavasena saṅkhaṃ gato. **Pacchābhūmagamikā**ti pacchābhūmaṃ aparadisāyaṃ niviṭṭhaṃ janapadaṃ gantukāmā. **Nivāsa**nti temāsaṃ vassāvāsaṃ. **Apalokito**ti āpucchito. **Apalokethā**ti āpucchatha. Kasmā theraṃ āpucchāpeti? Te sabhāre kātukāmatāya. Yo hi ekavihāre vasantopi santikaṃ na gacchati pakkamanto anāpucchā pakkamati, ayaṃ nibbhāro nāma. Yo ekavihāre vasantopi āgantvā passati, pakkamanto āpucchati, ayaṃ sabhāro nāma. Imepi bhikkhū bhagavā ‘‘evamime sīlādīhi vaḍḍhissantī’’ti sabhāre kātukāmo āpucchāpeti.

Paṇḍitoti dhātukosallādinā catubbidhena paṇḍiccena samannāgato. **Anuggāhako**ti āmisānuggahena ca dhammānuggahena cāti dvīhipi anuggahehi anuggāhako. Thero kira aññe bhikkhū viya pātova piṇḍāya agantvā sabbabhikkhūsu gatesu sakalaṃ saṅghārāmaṃ anuvicaranto asammaṭṭhaṭṭhānaṃ sammajjati, achaḍḍitaṃ kacavaraṃ chaḍḍeti, saṅghārāme dunnikkhittāni mañcapīṭhadārubhaṇḍamattikābhaṇḍāni paṭisāmeti. Kiṃ kāraṇā? ‘‘Mā aññatitthiyā vihāraṃ paviṭṭhā disvā paribhavaṃ akaṃsū’’ti. Tato gilānasālaṃ gantvā gilāne assāsetvā ‘‘kenattho’’ti pucchitvā yena attho hoti, tadatthaṃ tesaṃ daharasāmaṇere ādāya bhikkhācāravattena vā sabhāgaṭṭhāne vā bhesajjaṃ pariyesitvā tesaṃ datvā, ‘‘gilānupaṭṭhānaṃ nāma buddhapaccekabuddhehi vaṇṇitaṃ, gacchatha sappurisā appamattā hothā’’ti te pesetvā sayaṃ piṇḍāya caritvā upaṭṭhākakule vā bhattakiccaṃ katvā vihāraṃ gacchati. Idaṃ tāvassa nibaddhavāsaṭṭhāne āciṇṇaṃ.

Bhagavati pana cārikaṃ caramāne ‘‘ahaṃ aggasāvako’’ti upāhanaṃ āruyha chattaṃ gahetvā purato purato na gacchati. Ye pana tattha mahallakā vā ābādhikā vā atidaharā vā, tesaṃ rujjanaṭṭhānāni telena makkhāpetvā pattacīvaraṃ attano daharasāmaṇerehi gāhāpetvā taṃdivasaṃ vā dutiyadivasaṃ vā te gaṇhitvāva gacchati. Ekadivasañhi taññeva āyasmantaṃ ativikāle sampattattā senāsanaṃ alabhitvā, cīvarakuṭiyaṃ nisinnaṃ disvā, satthā punadivase bhikkhusaṅghaṃ sannipātāpetvā, hatthivānaratittiravatthuṃ kathetvā, ‘‘yathāvuḍḍhaṃ senāsanaṃ dātabba’’nti sikkhāpadaṃ paññāpesi.

Evaṃ tāvesa āmisānuggahena anuggaṇhāti. Ovadanto panesa satavārampi sahassavārampi tāva ovadati, yāva so puggalo sotāpattiphale patiṭṭhāti, atha naṃ vissajjetvā aññaṃ ovadati. Iminā nayena ovadato cassa ovāde ṭhatvā arahattaṃ pattā gaṇanapathaṃ atikkantā. Evaṃ dhammānuggahena anuggaṇhāti.

Paccassosunti te bhikkhū ‘‘amhākaṃ neva upajjhāyo, na ācariyo na sandiṭṭhasambhatto. Kiṃ tassa santike karissāmā’’ti? Tuṇhībhāvaṃ anāpajjitvā ‘‘evaṃ, bhante’’ti satthu vacanaṃ sampaṭicchiṃsu. **Eḷagalāgumbe**ti gacchamaṇḍapake. So kira eḷagalāgumbo dhuvasalilaṭṭhāne jāto. Athettha catūhi pādehi maṇḍapaṃ katvā tassa upari taṃ gumbaṃ āropesuṃ, so taṃ maṇḍapaṃ chādesi. Athassa heṭṭhā iṭṭhakāhi paricinitvā vālikaṃ okiritvā āsanaṃ paññāpayiṃsu. Sītalaṃ divāṭṭhānaṃ udakavāto vāyati. Thero tasmiṃ nisīdi. Taṃ sandhāya vuttaṃ ‘‘eḷagalāgumbe’’ti.

Nānāverajjagatanti ekassa rañño rajjato nānāvidhaṃ rajjagataṃ. **Virajja**nti aññaṃ rajjaṃ. Yathā hi sadesato añño videso, evaṃ nivuttharajjato aññaṃ rajjaṃ virajjaṃ nāma, taṃ verajjanti vuttaṃ. **Khattiyapaṇḍitā**ti bimbisārakosalarājādayo paṇḍitarājāno. **Brāhmaṇapaṇḍitā**ti caṅkītārukkhādayo paṇḍitabrāhmaṇā. **Gahapatipaṇḍitā**ti cittasudattādayo paṇḍitagahapatayo. **Samaṇapaṇḍitā**ti sabhiyapilotikādayo paṇḍitaparibbājakā. **Vīmaṃsakā**ti atthagavesino. **Kiṃvādī**ti kiṃ attano dassanaṃ vadati, kiṃ laddhikoti attho. **Kimakkhāyī**ti kiṃ sāvakānaṃ ovādānusāsaniṃ ācikkhati? **Dhammassa cānudhamma**nti bhagavatā vuttabyākaraṇassa anubyākaraṇaṃ. **Sahadhammiko**ti sakāraṇo. **Vādānuvādo**ti bhagavatā vuttavādassa anuvādo. ‘‘Vādānupāto’’tipi pāṭho, satthu vādassa anupāto anupatanaṃ, anugamananti attho. Imināpi vādaṃ anugato vādoyeva dīpito hoti.

Avigatarāgassātiādīsu taṇhāvaseneva attho veditabbo. Taṇhā hi rajjanato **rāgo,** chandiyanato **chando,** piyāyanaṭṭhena **pemaṃ,** pivitukāmaṭṭhena **pipāsā,** anudahanaṭṭhena **pariḷāho**ti vuccati. **Akusale cāvuso, dhamme**tiādi kasmā āraddhaṃ? Pañcasu khandhesu avītarāgassa ādīnavaṃ, vītarāgassa ca ānisaṃsaṃ dassetuṃ. Tatra **avighāto**ti niddukkho. **Anupāyāso**ti nirupatāpo. **Apariḷāho**ti niddāho. Evaṃ sabbattha attho veditabbo. Dutiyaṃ.

3. Hāliddikānisuttavaṇṇanā

3. Tatiye **avantīsū**ti avantidakkhiṇāpathasaṅkhāte avantiraṭṭhe. **Kuraraghare**ti evaṃnāmake nagare. **Papāte**ti ekato papāte. Tassa kira pabbatassa ekaṃ passaṃ chinditvā pātitaṃ viya ahosi. ‘‘Pavatte’’tipi pāṭho, nānātitthiyānaṃ laddhipavattaṭṭhāneti attho. Iti thero tasmiṃ raṭṭhe taṃ nagaraṃ nissāya tasmiṃ pabbate viharati. **Hāliddikānī**ti evaṃnāmako. **Aṭṭhakavaggiye māgaṇḍiyapañhe**ti aṭṭhakavaggikamhi māgaṇḍiyapañho nāma atthi, tasmiṃ pañhe. **Rūpadhātū**ti rūpakkhandho adhippeto. **Rūpadhāturāgavinibaddha**nti rūpadhātumhi rāgena vinibaddhaṃ. **Viññāṇa**nti kammaviññāṇaṃ. **Okasārī**ti gehasārī ālayasārī.

Kasmā panettha ‘‘viññāṇadhātu kho, gahapatī’’ti na vuttanti? Sammohavighātatthaṃ. ‘‘Oko’’ti hi atthato paccayo vuccati, purejātañca kammaviññāṇaṃ pacchājātassa kammaviññāṇassapi vipākaviññāṇassapi vipākaviññāṇañca vipākaviññāṇassapi kammaviññāṇassapi paccayo hoti, tasmā ‘‘kataraṃ nu kho idha viññāṇa’’nti? Sammoho bhaveyya, tassa vighātatthaṃ taṃ agahetvā asambhinnāva desanā katā. Apica ārammaṇavasena catasso abhisaṅkhāraviññāṇaṭṭhitiyo vuttāti tā dassetumpi idha viññāṇaṃ na gahitaṃ.

Upayupādānāti taṇhūpayadiṭṭhūpayavasena dve upayā, kāmupādānādīni cattāri upādānāni ca. **Cetaso adhiṭṭhānābhinivesānusayā**ti akusalacittassa adhiṭṭhānabhūtā ceva abhinivesabhūtā ca anusayabhūtā ca. **Tathāgatassā**ti sammāsambuddhassa. Sabbesampi hi khīṇāsavānaṃ ete pahīnāva, satthu pana khīṇāsavabhāvo loke atipākaṭoti uparimakoṭiyā evaṃ vuttaṃ. **Viññāṇadhātuyā**ti idha viññāṇaṃ kasmā gahitaṃ? Kilesappahānadassanatthaṃ. Kilesā hi na kevalaṃ catūsuyeva khandhesu pahīnā pahīyanti, pañcasupi pahīyantiyevāti kilesappahānadassanatthaṃ gahitaṃ. **Evaṃ kho, gahapati,**

anokasārī hotīti evaṃ kammaviññāṇena okaṃ asarantena anokasārī nāma hoti.

Rūpanimittaniketavisāravinibandhāti rūpameva kilesānaṃ paccayaṭṭhena nimittaṃ, ārammaṇakiriyasaṅkhātanivāsanaṭṭhānaṭṭhena niketanti rūpanimittaniketaṃ. Visāro ca vinibandho ca visāravinibandhā. Ubhayenapi hi kilesānaṃ patthaṭabhāvo ca vinibandhanabhāvo ca vutto, rūpanimittanikete visāravinibandhāti rūpanimittaniketavisāravinibandhā, tasmā rūpanimittaniketamhi uppannena kilesavisārena ceva kilesabandhanena cāti attho. **Niketasārīti vuccatī**ti ārammaṇakaraṇavasena nivāsanaṭṭhānaṃ sārīti vuccati. **Pahīnā**ti te rūpanimittaniketakilesavisāravinibandhā pahīnā.

Kasmā panettha pañcakkhandhā ‘‘okā’’ti vuttā, cha ārammaṇāni ‘‘niketa’’nti? Chandarāgassa balavadubbalatāya. Samānepi hi etesaṃ ālayaṭṭhena visayabhāve **oko**ti niccanivāsanaṭṭhānagehameva vuccati, **niketa**nti ‘‘ajja asukaṭṭhāne kīḷissāmā’’ti katasaṅketaṭṭhānaṃ nivāsaṭṭhānaṃ uyyānādi. Tattha yathā puttadāradhanadhaññapuṇṇagehe chandarāgo balavā hoti, evaṃ ajjhattikesu khandhesu. Yathā pana uyyānaṭṭhānādīsu tato dubbalataro hoti, evaṃ bāhiresu chasu ārammaṇesūti chandarāgassa balavadubbalatāya evaṃ desanā katāti veditabbo.

Sukhitesu sukhitoti upaṭṭhākesu dhanadhaññalābhādivasena sukhitesu ‘‘idānāhaṃ manāpaṃ bhojanaṃ labhissāmī’’ti gehasitasukhena sukhito hoti, tehi pattasampattiṃ anubhavamāno viya carati. **Dukkhitesu dukkhito**ti tesaṃ kenacideva kāraṇena dukkhe uppanne sayaṃ dviguṇena dukkhena dukkhito hoti. **Kiccakaraṇīyesū**ti kiccasaṅkhātesu karaṇīyesu. **Tesu yogaṃ āpajjatī**ti upayogaṃ sayaṃ tesaṃ kiccānaṃ kattabbataṃ āpajjati. **Kāmesū**ti vatthukāmesu. **Evaṃ kho, gahapati, kāmehi aritto hotī**ti evaṃ kilesakāmehi aritto hoti anto kāmānaṃ bhāvena atuccho. Sukkapakkho tesaṃ abhāvena **ritto** tucchoti veditabbo.

Purakkharānoti vaṭṭaṃ purato kurumāno. **Evaṃrūpo siya**ntiādīsu dīgharassakāḷodātādīsu rūpesu ‘‘evaṃrūpo nāma bhaveyya’’nti pattheti. Sukhādīsu vedanāsu evaṃvedano nāma; nīlasaññādīsu saññāsu evaṃ sañño nāma; puññābhisaṅkhārādīsu saṅkhāresu evaṃsaṅkhāro nāma; cakkhuviññāṇādīsu viññāṇesu ‘‘evaṃ viññāṇo nāma bhaveyya’’nti pattheti.

Apurakkharānoti vaṭṭaṃ purato akurumāno. **Sahitaṃ me, asahitaṃ te**ti tuyhaṃ vacanaṃ asahitaṃ asiliṭṭhaṃ, mayhaṃ sahitaṃ siliṭṭhaṃ madhurapānasadisaṃ. **Adhiciṇṇaṃ te viparāvatta**nti yaṃ tuyhaṃ dīghena kālena paricitaṃ suppaguṇaṃ, taṃ mama vādaṃ āgamma sabbaṃ khaṇena viparāvattaṃ nivattaṃ. **Āropito te vādo**ti tuyhaṃ doso mayā āropito. **Cara vādappamokkhāyā**ti taṃ taṃ ācariyaṃ upasaṅkamitvā uttari pariyesanto imassa vādassa mokkhāya cara āhiṇḍāhi. **Nibbeṭhehi vā sace pahosī**ti atha sayameva pahosi, idheva nibbeṭhehīti. Tatiyaṃ.

4. Dutiyahāliddikānisuttavaṇṇanā

4. Catutthe **sakkapañhe**ti cūḷasakkapañhe, mahāsakkapañhepetaṃ vuttameva. **Taṇhāsaṅkhayavimuttā**ti taṇhāsaṅkhaye nibbāne tadārammaṇāya phalavimuttiyā vimuttā. **Accantaniṭṭhā**ti antaṃ atikkantaniṭṭhā satataniṭṭhā. Sesapadesupi eseva nayo. Catutthaṃ.

5. Samādhisuttavaṇṇanā

5. Pañcame **samādhi**nti idaṃ bhagavā te bhikkhū cittekaggatāya parihāyante disvā, ‘‘cittekaggataṃ labhantānaṃ imesaṃ kammaṭṭhānaṃ phātiṃ gamissatī’’ti ñatvā āha. **Abhinandatī**ti pattheti. **Abhivadatī**ti tāya abhinandanāya ‘‘aho piyaṃ iṭṭhaṃ kantaṃ manāpa’’nti vadati. Vācaṃ abhinandantopi ca taṃ ārammaṇaṃ nissāya evaṃ lobhaṃ uppādento abhivadatiyeva nāma. **Ajjhosāya tiṭṭhatī**ti gilitvā pariniṭṭhapetvā gaṇhāti. **Yā rūpe nandī**ti yā sā rūpe balavapatthanāsaṅkhātā nandī. **Tadupādāna**nti taṃ gahaṇaṭṭhena upādānaṃ. **Nābhinandatī**ti na pattheti. **Nābhivadatī**ti

patthanāvasena na ‘‘iṭṭhaṃ kanta’’nti vadati. Vipassanācittena cetasā ‘‘aniccaṃ dukkha’’nti vacībhedaṃ karontopi nābhivadatiyeva. Pañcamaṃ.

6. Paṭisallāṇasuttavaṇṇanā

6. Chaṭṭhe **paṭisallāṇe**ti idaṃ bhagavā te bhikkhū kāyavivekena parihāyante disvā ‘‘kāyavivekaṃ labhantānaṃ imesaṃ kammaṭṭhānaṃ phātiṃ gamissatī’’ti ñatvā āha. Chaṭṭhaṃ.

7. Upādāparitassanāsuttavaṇṇanā

7. Sattame **upādāparitassana**nti gahaṇena uppannaṃ paritassanaṃ. **Anupādāaparitassana**nti aggahaṇena aparitassanaṃ. **Rūpavipariṇāmānuparivattiviññāṇaṃ hotī**ti ‘‘mama rūpaṃ vipariṇata’’nti vā ‘‘ahu vata metaṃ, dāni vata me natthī’’ti vā ādinā nayena kammaviññāṇaṃ rūpassa bhedānuparivatti hoti. **Vipariṇāmānuparivattijā**ti vipariṇāmassa anuparivattito vipariṇāmārammaṇacittato jātā. **Paritassanā dhammasamuppādā**ti taṇhāparitassanā ca akusaladhammasamuppādā ca. **Citta**nti kusalacittaṃ. **Pariyādāya tiṭṭhantī**ti pariyādiyitvā tiṭṭhanti. **Uttāsavā**ti sauttāso. **Vighātavā**ti savighāto sadukkho. **Apekkhavā**ti sālayo. **Upādāya ca paritassatī**ti gaṇhitvā paritassako nāma hoti. **Na rūpavipariṇāmānuparivattī**ti khīṇāsavassa kammaviññāṇameva natthi, tasmā rūpabhedānuparivatti na hotīti vattuṃ vaṭṭati. Sattamaṃ.

8. Dutiyaupādāparitassanāsuttavaṇṇanā

8. Aṭṭhame taṇhāmānadiṭṭhivasena desanā katā. Iti paṭipāṭiyā catūsu suttesu vaṭṭavivaṭṭameva kathitaṃ. Aṭṭhamaṃ.

9. Kālattayaaniccasuttavaṇṇanā

9. Navame **ko pana vādo paccuppannassā**ti paccuppannamhi kathāva kā, aniccameva taṃ. Te kira bhikkhū atītānāgataṃ aniccanti sallakkhetvā paccuppanne kilamiṃsu, atha nesaṃ ito atītānāgatepi ‘‘paccuppannaṃ anicca’’nti vuccamāne bujjhissantīti ajjhāsayaṃ viditvā satthā puggalajjhāsayena imaṃ desanaṃ desesi. Navamaṃ.

10-11. Kālattayadukkhasuttādivaṇṇanā

10-11. Dasamekādasamāni **dukkhaṃ anattā**ti padehi visesetvā tathārūpeneva puggalajjhāsayena kathitānīti. Dasamekādasamāni.

Nakulapituvaggo paṭhamo.

2. Aniccavaggo

1-10. Aniccasuttādivaṇṇanā

12-21. Aniccavagge pariyosānasuttaṃ pucchāvasikaṃ, sesāni tathā tathā bujjhanakānañca vasena desitānīti. Paṭhamādīni.

Aniccavaggo dutiyo.

3. Bhāravaggo

1. Bhārasuttavaṇṇanā

22. Bhāravaggassa paṭhame **pañcupādānakkhandhātissa vacanīya**nti pañcupādānakkhandhā iti assa vacanīyaṃ, evaṃ vattabbaṃ bhaveyyāti attho. **Ayaṃ vuccati, bhikkhave, bhāro**ti ye ime pañcupādānakkhandhā, ayaṃ bhāroti vuccati. Kenaṭṭhenāti? Parihārabhāriyaṭṭhena. Etesañhi ṭhāpanagamananisīdāpananipajjāpananhāpanamaṇḍanakhādāpanabhuñjāpanādiparihāro bhāriyoti parihārabhāriyaṭṭhena bhāroti vuccati. **Evaṃnāmo**ti tisso dattotiādināmo. **Evaṃgotto**ti kaṇhāyano vacchāyanotiādigotto. Iti vohāramattasiddhaṃ puggalaṃ ‘‘bhārahāro’’ti katvā dasseti. Puggalo hi paṭisandhikkhaṇeyeva khandhabhāraṃ ukkhipitvā dasapi vassāni vīsatipi vassasatampīti yāvajīvaṃ imaṃ khandhabhāraṃ nhāpento bhojento mudusamphassamañcapīṭhesu nisīdāpento nipajjāpento pariharitvā cutikkhaṇe chaḍḍetvā puna paṭisandhikkhaṇe aparaṃ khandhabhāraṃ ādiyati, tasmā bhārahāroti jāto.

Ponobhavikāti punabbhavanibbattikā. **Nandīrāgasahagatā**ti nandirāgena saha ekattameva gatā. Tabbhāvasahagatañhi idha adhippetaṃ. **Tatra tatrābhinandinī**ti upapattiṭṭhāne vā rūpādīsu vā ārammaṇesu tattha tattha abhinandanasīlāva. **Kāmataṇhā**dīsu pañcakāmaguṇiko rāgo kāmataṇhā nāma, rūpārūpabhavarāgo jhānanikanti sassatadiṭṭhisahagato rāgoti ayaṃ bhavataṇhā nāma, ucchedadiṭṭhisahagato rāgo vibhavataṇhā nāma. **Bhārādāna**nti bhāragahaṇaṃ. Taṇhāya hi esa bhāraṃ ādiyati. **Asesavirāganirodho**tiādi sabbaṃ nibbānasseva vevacanaṃ. Tañhi āgamma taṇhā asesato virajjati nirujjhati cajiyati paṭinissajjiyati vimuccati, natthi cettha kāmālayo vā diṭṭhālayo vāti nibbānaṃ etāni nāmāni labhati. **Samūlaṃ taṇha**nti taṇhāya avijjā mūlaṃ nāma. **Abbuyhā**ti arahattamaggena taṃ samūlakaṃ uddharitvā. **Nicchāto parinibbuto**ti nittaṇho parinibbuto nāmāti vattuṃ vaṭṭatīti. Paṭhamaṃ.

2. Pariññasuttavaṇṇanā

23. Dutiye **pariññeyye**ti parijānitabbe, samatikkamitabbeti attho. **Pariñña**nti accantapariññaṃ, samatikkamanti attho. **Rāgakkhayo**tiādi nibbānassa nāmaṃ. Tañhi accantapariññā nāma. Dutiyaṃ.

3. Abhijānasuttavaṇṇanā

24. Tatiye **abhijāna**nti abhijānanto. Iminā ñātapariññā kathitā, dutiyapadena tīraṇapariññā, tatiyacatutthehi pahānapariññāti imasmiṃ sutte tisso pariññā kathitāti. Tatiyaṃ.

4-9. Chandarāgasuttādivaṇṇanā

25-30. Catutthādīni dhātusaṃyutte vuttanayeneva veditabbāni. Paṭipāṭiyā panettha pañcamachaṭṭhasattamesu cattāri saccāni kathitāni, aṭṭhamanavamesu vaṭṭavivaṭṭaṃ. Catutthādīni.

10. Aghamūlasuttavaṇṇanā

31. Dasame **agha**nti dukkhaṃ. Evamettha dukkhalakkhaṇameva kathitaṃ. Dasamaṃ.

11. Pabhaṅgusuttavaṇṇanā

32. Ekādasame **pabhaṅgu**nti pabhijjanasabhāvaṃ. Evamidha aniccalakkhaṇameva kathitanti. Ekādasamaṃ.

Bhāravaggo tatiyo.

4. Natumhākavaggo

1. Natumhākasuttavaṇṇanā

33. Natumhākavaggassa paṭhame **pajahathā**ti chandarāgappahānena pajahatha. Tiṇādīsu **tiṇaṃ** nāma antopheggu bahisāraṃ tālanāḷikerādi. **Kaṭṭhaṃ** nāma antosāraṃ bahipheggu khadirasālasākapanasādi. **Sākhā** nāma rukkhassa bāhā viya nikkhantā. **Palāsaṃ** nāma tālanāḷikerapaṇṇādi. Paṭhamaṃ.

2. Dutiyanatumhākasuttavaṇṇanā

34. Dutiyaṃ vinā upamāya bujjhanakānaṃ ajjhāsayena vuttaṃ. Dutiyaṃ.

3. Aññatarabhikkhusuttavaṇṇanā

35. Tatiye **rūpañce, bhante, anusetī**ti yadi rūpaṃ anuseti. **Tena saṅkhaṃ gacchatī**ti kāmarāgādīsu yena anusayena taṃ rūpaṃ anuseti, teneva anusayena ‘‘ratto duṭṭho mūḷho’’ti paṇṇattiṃ gacchati. **Na tena saṅkhaṃ gacchatī**ti tena abhūtena anusayena ‘‘ratto duṭṭho mūḷho’’ti saṅkhaṃ na gacchatīti. Tatiyaṃ.

4. Dutiyaaññatarabhikkhusuttavaṇṇanā

36. Catutthe **taṃ anumīyatī**ti taṃ anusayitaṃ rūpaṃ marantena anusayena anumarati. Na hi ārammaṇe bhijjamāne tadārammaṇā dhammā tiṭṭhanti. **Yaṃ anumīyatī**ti yaṃ rūpaṃ yena anusayena anumarati. **Tena saṅkhaṃ gacchatī**ti tena anusayena ‘‘ratto duṭṭho mūḷho’’ti saṅkhaṃ gacchati. Atha vā **ya**nti karaṇavacanametaṃ, yena anusayena anumīyati, tena ‘‘ratto duṭṭho mūḷho’’ti saṅkhaṃ gacchatīti attho. Catutthaṃ.

5-6. Ānandasuttādivaṇṇanā

37-38. Pañcame **ṭhitassa aññathattaṃ paññāyatī**ti dharamānassa jīvamānassa jarā paññāyati. **Ṭhitī**ti hi jīvitindriyasaṅkhātāya anupālanāya nāmaṃ. **Aññathatta**nti jarāya. Tenāhu porāṇā –

‘‘Uppādo jāti akkhāto, bhaṅgo vutto vayoti ca;
Aññathattaṃ jarā vuttā, ṭhitī ca anupālanā’’ti.

Evaṃ ekekassa khandhassa uppādajarābhaṅgasaṅkhātāni tīṇi lakkhaṇāni honti yāni sandhāya vuttaṃ ‘‘tīṇimāni, bhikkhave, saṅkhatassa saṅkhatalakkhaṇānī’’ti (a. ni. 3.47).

Tattha saṅkhataṃ nāma paccayanibbatto yo koci saṅkhāro. Saṅkhāro ca na lakkhaṇaṃ, lakkhaṇaṃ na saṅkhāro, na ca saṅkhārena vinā lakkhaṇaṃ paññāpetuṃ sakkā, nāpi lakkhaṇaṃ vinā saṅkhāro, lakkhaṇena pana saṅkhāro pākaṭo hoti. Yathā hi na ca gāvīyeva lakkhaṇaṃ, lakkhaṇameva na gāvī, nāpi gāviṃ muñcitvā lakkhaṇaṃ paññāpetuṃ sakkā, nāpi lakkhaṇaṃ muñcitvā gāviṃ, lakkhaṇena pana gāvī pākaṭā hoti, evaṃsampadamidaṃ veditabbaṃ.

Tattha saṅkhārānaṃ uppādakkhaṇe saṅkhāropi uppādalakkhaṇampi kālasaṅkhāto tassa khaṇopi paññāyati. ‘‘Uppādopī’’ti vutte saṅkhāropi jarālakkhaṇampi kālasaṅkhāto tassa khaṇopi paññāyati. Bhaṅgakkhaṇe saṅkhāropi taṃlakkhaṇampi kālasaṅkhāto tassa khaṇopi paññāyati. Apare pana vadanti ‘‘arūpadhammānaṃ jarākhaṇo nāma na sakkā paññāpetuṃ, sammāsambuddho ca ‘vedanāya uppādo paññāyati, vayo paññāyati, ṭhitāya aññathattaṃ paññāyatī’ti vadanto arūpadhammānampi tīṇi lakkhaṇāni paññāpeti, tāni atthikkhaṇaṃ upādāya labbhantī’’ti vatvā –

‘‘Atthitā sabbadhammānaṃ, ṭhiti nāma pavuccati;
Tasseva bhedo maraṇaṃ, sabbadā sabbapāṇina’’nti. –

Imāya ācariyagāthāya tamatthaṃ sādhenti. Atha vā santativasena ṭhānaṃ ṭhitīti veditabbanti ca vadanti. Yasmā pana sutte ayaṃ viseso natthi, tasmā ācariyamatiyā suttaṃ apaṭibāhetvā suttameva pamāṇaṃ kattabbaṃ. Chaṭṭhaṃ uttānameva. Pañcamachaṭṭhāni.

7-10. Anudhammasuttādivaṇṇanā

39-42. Sattame **dhammānudhammappaṭipannassā**ti navannaṃ lokuttaradhammānaṃ anulomadhammaṃ pubbabhāgapaṭipadaṃ paṭipannassa. **Ayamanudhammo**ti ayaṃ anulomadhammo hoti. **Nibbidābahulo**ti ukkaṇṭhanabahulo hutvā. **Parijānātī**ti tīhi pariññāhi parijānāti. **Parimuccatī**ti maggakkhaṇe uppannāya pahānapariññāya parimuccati. Evaṃ imasmiṃ sutte maggova kathito hoti, tathā ito paresu tīsu. Idha pana anupassanā aniyamitā, tesu niyamitā. Tasmā idhāpi sā tattha niyamitavaseneva niyametabbā. Na hi sakkā tīsu aññataraṃ anupassanaṃ vinā nibbindituṃ parijānituṃ vāti. Sattamādīni.

Natumhākavaggo catuttho.

5. Attadīpavaggo

1. Attadīpasuttavaṇṇanā

43. Attadīpavaggassa paṭhame **attadīpā**ti attānaṃ dīpaṃ tāṇaṃ leṇaṃ gatiṃ parāyaṇaṃ patiṭṭhaṃ katvā viharathāti attho. **Attasaraṇā**ti idaṃ tasseva vevacanaṃ. **Anaññasaraṇā**ti idaṃ aññassa saraṇapaṭikkhepavacanaṃ. Na hi añño aññassa saraṇaṃ hoti aññassa vāyāmena aññassa asijjhanato, vuttampi cetaṃ –

‘‘Attā hi attano nātho,
Ko hi nātho paro siyā’’ti. (dha. pa. 160);

Tenāha ‘‘anaññasaraṇā’’ti. Ko panettha attā nāma? Lokiyalokuttaro dhammo. Tenevāha – ‘‘dhammadīpā dhammasaraṇā anaññasaraṇā’’ti. **Yonī**ti kāraṇaṃ – ‘‘yoni hesā, bhūmija, phalassa adhigamāyā’’tiādīsu (ma. ni. 3.227) viya. **Kiṃpahotikā**ti kiṃpabhutikā, kuto pabhavantīti attho? **Rūpassa tvevā**ti idaṃ tesaṃyeva sokādīnaṃ pahānadassanatthaṃ āraddhaṃ. **Na paritassatī**ti na gaṇhāti na gahati. **Tadaṅganibbuto**ti tena vipassanaṅgena kilesānaṃ nibbutattā tadaṅganibbuto. Imasmiṃ sutte vipassanāva kathitā. Paṭhamaṃ.

2. Paṭipadāsuttavaṇṇanā

44. Dutiye **dukkhasamudayagāminī samanupassanā**ti yasmā sakkāyo dukkhaṃ, tassa ca samudayagāminī paṭipadā nāma ‘‘rūpaṃ attato samanupassatī’’ti evaṃ diṭṭhisamanupassanā vuttā, tasmā dukkhasamudayagāminī samanupassanāti ayamettha attho hoti. **Dukkhanirodhagāminī samanupassanā**ti ettha saha vipassanāya catumaggañāṇaṃ ‘‘samanupassanā’’ti vuttaṃ. Iti imasmiṃ sutte vaṭṭavivaṭṭaṃ kathitaṃ. Dutiyaṃ.

3. Aniccasuttavaṇṇanā

45. Tatiye **sammappaññāya daṭṭhabba**nti saha vipassanāya maggapaññāya daṭṭhabbaṃ. **Virajjati vimuccatī**ti maggakkhaṇe virajjati, phalakkhaṇe vimuccati. **Anupādāya āsavehī**ti anuppādanirodhena

niruddhehi āsavehi agahetvā iti vimuccati. **Rūpadhātuyā**tiādi paccavekkhaṇadassanatthaṃ vuttaṃ. Saha phalena paccavekkhaṇadassanatthantipi vadantiyeva. **Ṭhita**nti upari kattabbakiccābhāvena ṭhitaṃ. **Ṭhitattā santussita**nti pattabbaṃ pattabhāvena santuṭṭhaṃ. **Paccattaṃyeva parinibbāyatī**ti sayameva parinibbāyati. Tatiyaṃ.

4. Dutiyaaniccasuttavaṇṇanā

46. Catutthe **pubbantānudiṭṭhiyo**ti pubbantaṃ anugatā aṭṭhārasa diṭṭhiyo na honti. **Aparantānudiṭṭhiyo**ti aparantaṃ anugatā catucattālīsa diṭṭhiyo na honti. **Thāmaso parāmāso**ti diṭṭhithāmaso ceva diṭṭhiparāmāso ca na hoti. Ettāvatā paṭhamamaggo dassito. Idāni saha vipassanāya tayo magge ca phalāni ca dassetuṃ **rūpasmi**ntiādi āraddhaṃ. Atha vā diṭṭhiyo nāma vipassanāya eva pahīnā, idaṃ pana upari saha vipassanāya cattāro magge dassetuṃ āraddhaṃ. Catutthaṃ.

5. Samanupassanāsuttavaṇṇanā

47. Pañcame **pañcupādānakkhandhe samanupassanti etesaṃ vā aññatara**nti paripuṇṇagāhavasena pañcakkhandhe samanupassanti, aparipuṇṇagāhavasena etesaṃ aññataraṃ. **Iti ayañceva samanupassanā**ti iti ayañca diṭṭhisamanupassanā. **Asmīti cassa avigataṃ hotī**ti yassa ayaṃ samanupassanā atthi, tasmiṃ asmīti taṇhāmānadiṭṭhisaṅkhātaṃ papañcattayaṃ avigatameva hoti. **Pañcannaṃ indriyānaṃ avakkanti hotī**ti tasmiṃ kilesajāte sati kammakilesapaccayānaṃ pañcannaṃ indriyānaṃ nibbatti hoti.

Atthi, bhikkhave, manoti idaṃ kammamanaṃ sandhāya vuttaṃ. **Dhammā**ti ārammaṇaṃ. **Avijjādhātū**ti javanakkhaṇe avijjā. **Avijjāsamphassajenā**ti avijjāsampayuttaphassato jātena. Apica **mano**ti bhavaṅgakkhaṇe vipākamanodhātu, āvajjanakkhaṇe kiriyamanodhātu. **Dhammā**dayo vuttappakārāva. **Asmītipissa hotī**ti taṇhāmānadiṭṭhivasena asmīti evampissa hoti. Ito paresu **ayamahamasmī**ti rūpādīsu kiñcideva dhammaṃ gahetvā ‘‘ayaṃ ahamasmī’’ti attadiṭṭhivasena vuttaṃ. **Bhavissa**nti sassatadiṭṭhivasena. **Na bhavissa**nti ucchedadiṭṭhivasena. **Rūpī bhavissa**ntiādīni sabbāni sassatameva bhajanti. **Athetthā**ti atha tenevākārena ṭhitesu etesu indriyesu. **Avijjā pahīyatī**ti catūsu saccesu aññāṇabhūtā avijjā pahīyati. **Vijjā uppajjatī**ti arahattamaggavijjā uppajjati. Evamettha asmīti taṇhāmānadiṭṭhiyo. Kammassa pañcannañca indriyānaṃ antare eko sandhi, vipākamanaṃ pañcindriyapakkhikaṃ katvā pañcannañca indriyānaṃ kammassa ca antare eko sandhīti. Iti tayo papañcā atīto addhā, indriyādīni paccuppanno addhā, tattha kammamanaṃ ādiṃ katvā anāgatassa paccayo dassitoti. Pañcamaṃ.

6. Khandhasuttavaṇṇanā

48. Chaṭṭhe rūpakkhandho kāmāvacaro, cattāro khandhā catubhūmakā. **Sāsava**nti āsavānaṃ ārammaṇabhāvena paccayabhūtaṃ. **Upādāniya**nti tatheva ca upādānānaṃ paccayabhūtaṃ. Vacanattho panettha – ārammaṇaṃ katvā pavattehi saha āsavehīti **sāsavaṃ**. Upādātabbanti **upādāniyaṃ**. Idhāpi rūpakkhandho kāmāvacaro, avasesā tebhūmakā vipassanācāravasena vuttā. Evamettha rūpaṃ rāsaṭṭhena khandhesu paviṭṭhaṃ, sāsavarāsaṭṭhena upādānakkhandhesu. Vedanādayo sāsavāpi atthi, anāsavāpi atthi. Te rāsaṭṭhena sabbepi khandhesu paviṭṭhā, tebhūmakā panettha sāsavaṭṭhena upādānakkhandhesu paviṭṭhāti. Chaṭṭhaṃ.

7-8. Soṇasuttādivaṇṇanā

49-50. Sattame **seyyohamasmī**ti visiṭṭho uttamo ahamasmi. **Kimaññatra yathābhūtassa adassanā**ti yathābhūtassa adassanato aññaṃ kiṃ bhaveyya? Adassanaṃ aññāṇameva bhaveyyāti attho. Idānissa te parivaṭṭaṃ vajirabhedadesanaṃ ārabhanto **taṃ kiṃ maññasi soṇo**tiādimāha. Aṭṭhamaṃ uttānameva. Sattamaaṭṭhamāni.

9-10. Nandikkhayasuttādivaṇṇanā

51-52. Navamadasamesu **nandikkhayā rāgakkhayo, rāgakkhayā nandikkhayo**ti idaṃ nandīti vā rāgoti vā imesaṃ atthato ninnānākaraṇatāya vuttaṃ. Nibbidānupassanāya vā nibbindanto nandiṃ pajahati, virāgānupassanāya virajjanto rāgaṃ pajahati. Ettāvatā vipassanaṃ niṭṭhapetvā ''rāgakkhayā nandikkhayo''ti idha maggaṃ dassetvā ''nandirāgakkhayā cittaṃ vimutta''nti phalaṃ dassitanti. Navamadasamāni.

Attadīpavaggo pañcamo.

Mūlapaṇṇāsako samatto.

6. Upayavaggo

1. Upayasuttavaṇṇanā

53. Upayavaggassa paṭhame **upayo**ti taṇhāmānadiṭṭhivasena pañcakkhandhe upagato. **Viññāṇa**nti kammaviññāṇaṃ. **Āpajjeyyā**ti kammaṃ javāpetvā paṭisandhiākaḍḍhanasamatthatāya vuddhiādīni āpajjeyya. **Viññāṇupaya**nti padassa aggahaṇe kāraṇaṃ vuttameva. **Vocchijjatārammaṇa**nti paṭisandhiākaḍḍhanasamatthatāya abhāvena ārammaṇaṃ vocchijjati. **Patiṭṭhā viññāṇassā**ti kammaviññāṇassa patiṭṭhā na hoti. **Tadappatiṭṭhita**nti taṃ appatiṭṭhitaṃ. **Anabhisaṅkhacca vimutta**nti paṭisandhiṃ anabhisaṅkharitvā vimuttaṃ. Paṭhamaṃ.

2. Bījasuttavaṇṇanā

54. Dutiye **bījajātānī**ti bījāni. **Mūlabīja**nti vacaṃ vacattaṃ haliddaṃ siṅgiveranti evamādi. **Khandhabīja**nti assattho nigrodhoti evamādi. **Phalubīja**nti ucchu veḷu naḷoti evamādi. **Aggabīja**nti ajjukaṃ phaṇijjakanti evamādi. **Bījabīja**nti sālivīhiādi pubbaṇṇañceva muggamāsādi aparaṇṇañca. **Akhaṇḍānī**ti abhinnāni. Bhinnakālato paṭṭhāya bījaṃ bījatthāya na upakappati. **Apūtikānī**ti udakatemanena apūtikāni. Pūtibījañhi bījatthāya na upakappati. **Avātātapahatānī**ti vātena ca ātapena ca na hatāni, nirojataṃ na pāpitāni. Nirojañhi kasaṭaṃ bījaṃ bījatthāya na upakappati. **Sārādānī**ti gahitasārāni patiṭṭhitasārāni. Nissārañhi bījaṃ bījatthāya na upakappati. **Sukhasayitānī**ti cattāro māse koṭṭhe pakkhittaniyāmeneva sukhaṃ sayitāni. **Pathavī**ti heṭṭhā patiṭṭhānapathavī. **Āpo**ti uparisnehanaāpo. **Catasso viññāṇaṭṭhitiyo**ti kammaviññāṇassa ārammaṇabhūtā rūpādayo cattāro khandhā. Te hi ārammaṇavasena patiṭṭhābhūtattā pathavīdhātusadisā. **Nandirāgo** sinehanaṭṭhena āpodhātusadiso. **Viññāṇaṃ sāhāra**nti sappaccayaṃ kammaviññāṇaṃ. Tañhi bījaṃ viya pathaviyaṃ ārammaṇapathaviyaṃ viruhati. Dutiyaṃ.

3. Udānasuttavaṇṇanā

55. Tatiye **udānaṃ udānesī**ti balavasomanassasamuṭṭhānaṃ udānaṃ udāhari. Kiṃ nissāya panesa bhagavato uppannoti. Sāsanassa niyyānikabhāvaṃ. Kathaṃ? Evaṃ kirassa ahosi, ''tayome upanissayā – dānūpanissayo sīlūpanissayo bhāvanūpanissayo cā''ti. Tesu dānasīlūpanissayā dubbalā, bhāvanūpanissayo balavā. Dānasīlūpanissayā hi tayo magge ca phalāni ca pāpenti, bhāvanūpanissayo arahattaṃ pāpeti. Iti dubbalūpanissaye patiṭṭhito bhikkhu ghaṭento vāyamanto pañcorambhāgiyāni bandhanāni chetvā tīṇi maggaphalāni nibbatteti, ''aho sāsanaṃ niyyānika''nti āvajjentassa ayaṃ udapādi.

Tattha ''dubbalūpanissaye ṭhatvā ghaṭamāno tīṇi maggaphalāni pāpuṇātī''ti imassatthassāvibhāvanatthaṃ **milakattherassa** vatthu veditabbaṃ – so kira gihikāle pāṇātipātakammena

jīvikaṃ kappento araññe pāsasatañceva adūhalasatañca yojesi. Athekadivasaṃ aṅgārapakkamaṃsaṃ khāditvā pāsaṭṭhānesu vicaranto pipāsābhibhūto ekassa araññavāsittherassa vihāraṃ gantvā therassa caṅkamantassa avidūre ṭhitaṃ pānīyaghaṭaṃ vivari, hatthatemanamattampi udakaṃ nāddasa. So kujjhitvā āha – ''bhikkhu, bhikkhu tumhe gahapatikehi dinnaṃ bhuñjitvā bhuñjitvā supatha, pānīyaghaṭe añjalimattampi udakaṃ na ṭhapetha, na yuttameta''nti. Thero ''mayā pānīyaghaṭo pūretvā ṭhapito, kiṃ nu kho eta''nti? Gantvā olokento paripuṇṇaghaṭaṃ disvā pānīyasaṅkhaṃ pūretvā adāsi. So dvattisaṅkhapūraṃ pivitvā cintesi – ''evaṃ pūritaghaṭo nāma mama kammaṃ āgamma tattakapālo viya jāto. Kiṃ nu kho anāgate attabhāve bhavissatī''ti? Saṃviggacitto dhanuṃ chaḍḍetvā, ''pabbājetha maṃ, bhante''ti āha. Thero tacapañcakakammaṭṭhānaṃ ācikkhitvā taṃ pabbājesi.

Tassa samaṇadhammaṃ karontassa bahūnaṃ migasūkarānaṃ māritaṭṭhānaṃ pāsaadūhalānañca yojitaṭṭhānaṃ upaṭṭhāti. Taṃ anussarato sarīre dāho uppajjati, kūṭagoṇo viya kammaṭṭhānampi vīthiṃ na paṭipajjati. So ''kiṃ karissāmi bhikkhubhāvenā''ti? Anabhiratiyā pīḷito therassa santikaṃ gantvā vanditvā āha – ''na sakkomi, bhante, samaṇadhammaṃ kātu''nti. Atha naṃ thero ''hatthakammaṃ karohī''ti āha. So ''sādhu, bhante''ti vatvā udumbarādayo allarukkhe chinditvā mahantaṃ rāsiṃ katvā, ''idāni kiṃ karomī''ti pucchi? Jhāpehi nanti. So catūsu disāsu aggiṃ datvā jhāpetuṃ asakkonto, ''bhante, na sakkomī''ti āha. Thero ''tena hi apehī''ti pathaviṃ dvidhā katvā avīcito khajjopanakamattaṃ aggiṃ nīharitvā tattha pakkhipi. So tāva mahantaṃ rāsiṃ sukkhapaṇṇaṃ viya khaṇena jhāpesi. Athassa thero avīciṃ dassetvā, ''sace vibbhamissasi, ettha paccissasī''ti saṃvegaṃ janesi. So avīcidassanato paṭṭhāya pavedhamāno ''niyyānikaṃ, bhante, buddhasāsana''nti pucchi, āmāvusoti. Bhante, buddhasāsanassa niyyānikatte sati milako attamokkhaṃ karissati, mā cintayitthāti. Tato paṭṭhāya samaṇadhammaṃ karoti ghaṭeti, tassa vattapaṭivattaṃ pūreti, niddāya bādhayamānāya tintaṃ palālaṃ sīse ṭhapetvā pāde soṇḍiyaṃ otāretvā nisīdati. So ekadivasaṃ pānīyaṃ parissāvetvā ghaṭaṃ ūrumhi ṭhapetvā udakamaṇikānaṃ pacchedaṃ āgamayamāno aṭṭhāsi. Atha kho thero sāmaṇerassa imaṃ uddesaṃ deti –

''Uṭṭhānavato satīmato,
Sucikammassa nisammakārino;
Saññatassa dhammajīvino,
Appamattassa yasobhivaḍḍhatī''ti. (dha. pa. 24);

So catuppadikampi taṃ gāthaṃ attaniyeva upanesi – ''uṭṭhānavatā nāma mādisena bhavitabbaṃ. Satimatāpi mādiseneva…pe… appamattenapi mādiseneva bhavitabba''nti. Evaṃ taṃ gāthaṃ attani upanetvā tasmiṃyeva padavāre ṭhito pañcorambhāgiyāni saṃyojanāni chinditvā anāgāmiphale patiṭṭhāya haṭṭhatuṭṭho –

''Allaṃ palālapuñjāhaṃ, sīsenādāya caṅkamiṃ;
Pattosmi tatiyaṃ ṭhānaṃ, ettha me natthi saṃsayo''ti. –

Imaṃ udānagāthaṃ āha. Evaṃ dubbalūpanissaye ṭhito ghaṭento vāyamanto pañcorambhāgiyāni saṃyojanāni chinditvā tīṇi maggaphalāni nibbatteti. Tenāha bhagavā – ''no cassaṃ, no ca me siyā, nābhavissa, na me bhavissatīti evaṃ adhimuccamāno bhikkhu chindeyya orambhāgiyāni saṃyojanānī''ti.

Tattha **no cassaṃ, no ca me siyā**ti sace ahaṃ na bhaveyyaṃ, mama parikkhāropi na bhaveyya. Sace vā pana me atīte kammābhisaṅkhāro nābhavissa, idaṃ me etarahi khandhapañcakaṃ na bhaveyya. **Nābhavissa, na me bhavissatī**ti idāni pana tathā parakkamissāmi, yathā me āyatiṃ khandhābhinibbattako kammasaṅkhāro na bhavissati, tasmiṃ asati āyatiṃ paṭisandhi nāma na me bhavissati. **Evaṃ adhimuccamāno**ti evaṃ adhimuccanto bhikkhu dubbalūpanissaye ṭhito pañcorambhāgiyāni saṃyojanāni chindeyya. **Evaṃ vutte**ti evaṃ sāsanassa niyyānikabhāvaṃ āvajjentena bhagavatā imasmiṃ udāne vutte. **Rūpaṃ vibhavissatī**ti rūpaṃ bhijjissati. **Rūpassa**

vibhavāti vibhavadassanena sahavipassanena. Sahavipassanakā hi cattāro maggā rūpādīnaṃ vibhavadassanaṃ nāma. Taṃ sandhāyetaṃ vuttaṃ. **Evaṃ adhimuccamāno, bhante, bhikkhu chindeyyā**ti, bhante, evaṃ adhimuccamāno bhikkhu chindeyyeva pañcorambhāgiyāni saṃyojanāni. Kasmā na chindissatīti?

Idāni upari maggaphalaṃ pucchanto **kathaṃ pana, bhante**tiādimāha. Tattha **anantarā**ti dve anantarāni āsannānantarañca dūrānantarañca. Vipassanā maggassa āsannānantaraṃ nāma, phalassa dūrānantaraṃ nāma. Taṃ sandhāya ''kathaṃ pana, bhante, jānato kathaṃ passato vipassanānantarā 'āsavānaṃ khayo'ti saṅkhaṃ gataṃ arahattaphalaṃ hotī''ti pucchati. **Atasitāye**ti atasitabbe abhāyitabbe ṭhānamhi. **Tāsaṃ āpajjatī**ti bhayaṃ āpajjati. **Tāso heso**ti yā esā ''no cassaṃ, no ca me siyā''ti evaṃ pavattā dubbalavipassanā, sā yasmā attasinehaṃ pariyādātuṃ na sakkoti, tasmā assutavato puthujjanassa tāso nāma hoti. So hi ''idānāhaṃ ucchijjissāmi, na dāni kiñci bhavissāmī''ti attānaṃ papāte patantaṃ viya passati aññataro brāhmaṇo viya. Lohapāsādassa kira heṭṭhā tipiṭakacūḷanāgatthero tilakkhaṇāhataṃ dhammaṃ parivatteti. Atha aññatarassa brāhmaṇassa ekamante ṭhatvā dhammaṃ suṇantassa saṅkhārā suññato upaṭṭhahiṃsu. So papāte patanto viya hutvā vivaṭadvārena tato palāyitvā gehaṃ pavisitvā, puttaṃ ure sayāpetvā, ''tāta, sakyasamayaṃ āvajjento manamhi naṭṭho''ti āha. **Na heso bhikkhu tāso**ti esā evaṃ pavattā balavavipassanā sutavato ariyasāvakassa na tāso nāma hoti. Na hi tassa evaṃ hoti ''ahaṃ ucchijjissāmī''ti vā ''vinassissāmī''ti vāti. Evaṃ pana hoti ''saṅkhārāva uppajjanti, saṅkhārāva nirujjhantī''ti. Tatiyaṃ.

4. Upādānaparipavattasuttavaṇṇanā

56. Catutthe **catuparivaṭṭa**nti ekekasmiṃ khandhe catunnaṃ parivaṭṭanavasena. **Rūpaṃ abbhaññāsi**nti rūpaṃ dukkhasaccanti abhiññāsiṃ. Evaṃ sabbapadesu catusaccavaseneva attho veditabbo. **Āhārasamudayā**ti ettha sacchandarāgo kabaḷīkārāhāro āhāro nāma. **Paṭipannā**ti sīlato paṭṭhāya yāva arahattamaggā paṭipannā honti. **Gādhantī**ti patiṭṭhahanti. Ettāvatā sekkhabhūmiṃ kathetvā idāni asekkhabhūmiṃ kathento **ye ca kho keci, bhikkhave**tiādimāha. **Suvimuttā**ti arahattaphalavimuttiyā suṭṭhu vimuttā. **Kevalino**ti sakalino katasabbakiccā. **Vaṭṭaṃ tesaṃ natthi paññāpanāyā**ti yena te avasiṭṭhena vaṭṭena paññāpeyyuṃ, taṃ nesaṃ vaṭṭaṃ natthi paññāpanāya. Atha vā vaṭṭanti kāraṇaṃ, paññāpanāya kāraṇaṃ natthīti. Ettāvatā asekkhabhūmivāro kathito. Catutthaṃ.

5. Sattaṭṭhānasuttavaṇṇanā

57. Pañcame **sattaṭṭhānakusalo**ti sattasu okāsesu cheko. **Vusitavā**ti vusitavāso. **Uttamapuriso**ti seṭṭhapuriso. Sesamettha vuttanayeneva veditabbaṃ. Idaṃ pana suttaṃ ussadanandiyañceva palobhanīyañcāti veditabbaṃ. Yathā hi rājā vijitasaṅgāmo saṅgāme vijayino yodhe uccaṭṭhāne ṭhapetvā tesaṃ sakkāraṃ karoti. Kiṃ kāraṇā? Etesaṃ sakkāraṃ disvā sesāpi sūrā bhavituṃ maññissantīti, evameva bhagavā appameyyaṃ kālaṃ pāramiyo pūretvā mahābodhimaṇḍe kilesamāravijayaṃ katvā sabbaññutaṃ patto sāvatthiyaṃ jetavanamahāvihāre nisīditvā imaṃ suttaṃ desento khīṇāsave ukkhipitvā thomesi vaṇṇesi. Kiṃ kāraṇā? Evaṃ avasesā sekkhapuggalā arahattaphalaṃ pattabbaṃ maññissantīti. Evametaṃ suttaṃ khīṇāsavānaṃ ukkhipitvā pasaṃsitattā ussadanandiyaṃ, sekkhānaṃ palobhitattā palobhanīyanti veditabbaṃ.

Evaṃ kho, bhikkhave, bhikkhu sattaṭṭhānakusalo hotīti ettāvatā cettha maggaphalapaccavekkhaṇavasena desanaṃ niṭṭhapetvāpi puna **kathañca, bhikkhave, bhikkhu tividhūpaparikkhī hotī**ti idaṃ ''khīṇāsavo yasmiṃ ārammaṇe satatavihārena viharati, taṃ satto vā puggalo vā na hoti, dhātuādimattameva pana hotī''ti evaṃ khīṇāsavassa satatavihārañca, ''imesu dhammesu kammaṃ katvā ayaṃ āgato''ti āgamanīyapaṭipadañca dassetuṃ vuttaṃ. Tattha **dhātuso upaparikkhatī**ti dhātusabhāvena passati oloketi. Sesapadadvayepi eseva nayo. Pañcamaṃ.

6. Sammāsambuddhasuttavaṇṇanā

58. Chaṭṭhe **ko adhippayāso**ti ko adhikapayogo. **Anuppannassā**ti imañhi maggaṃ kassapasammāsambuddho uppādesi, antarā añño satthā uppādetuṃ nāsakkhi, iti bhagavā anuppannassa maggassa uppādetā nāma. Nagaropamasmiñhi avaḷañjanaṭṭhānesu purāṇamaggo jāto, idha avattamānaṭṭhena anuppannamaggo nāma. Asañjātassāti tasseva vevacanaṃ. **Anakkhātassā**ti akathitassa. Maggaṃ jānātīti **maggaññū**. Maggaṃ viditaṃ pākaṭaṃ akāsīti **maggavidū**. Magge ca amagge ca kovidoti **maggakovido**. **Maggānugā**ti maggaṃ anugacchantā. **Pacchā samannāgatā**ti ahaṃ paṭhamaṃ gato, sāvakā pacchā samannāgatā. Chaṭṭhaṃ.

7. Anattalakkhaṇasuttavaṇṇanā

59. Sattame **pañcavaggiye**ti aññāsi koṇḍaññattherādike pañca jane purāṇupaṭṭhāke. **Āmantesī**ti āsāḷhipuṇṇamadivase dhammacakkappavattanato paṭṭhāya anukkamena sotāpattiphale patiṭṭhite ‘‘idāni nesaṃ āsavakkhayāya dhammaṃ desessāmī’’ti pañcamiyaṃ pakkhassa āmantesi. **Etadavocā**ti etaṃ ‘‘rūpaṃ, bhikkhave, anattā’’tiādinayappavattaṃ anattalakkhaṇasuttaṃ avoca. Tattha **anattā**ti pubbe vuttehi catūhi kāraṇehi anattā. **Taṃ kiṃ maññatha, bhikkhave**ti idaṃ kasmā āraddhaṃ? Ettakena ṭhānena anattalakkhaṇameva kathitaṃ, na aniccadukkhalakkhaṇāni, idāni tāni dassetvā samodhānetvā tīṇipi lakkhaṇāni dassetuṃ idamāraddhanti veditabbaṃ. **Tasmā**ti yasmā ime pañcakkhandhā aniccā dukkhā anattā, tasmā. **Yaṃkiñci rūpa**ntiādīsu vitthārakathā visuddhimagge paññābhāvanādhikāre khandhaniddese vuttāva. Sesaṃ sabbattha vuttānusāreneva veditabbaṃ. Imasmiṃ pana sutte anattalakkhaṇameva kathitanti. Sattamaṃ.

8. Mahālisuttavaṇṇanā

60. Aṭṭhame **ekantadukkha**ntiādīni **dhātusaṃyutte** vuttanayāneva. Aṭṭhamaṃ.

9. Ādittasuttavaṇṇanā

61. Navame **āditta**nti ekādasahi aggīhi ādittaṃ pajjalitaṃ. Iti dvīsupi imesu suttesu dukkhalakkhaṇameva kathitaṃ. Navamaṃ.

10. Niruttipathasuttavaṇṇanā

62. **Dasame** niruttiyova **niruttipathā,** atha vā niruttiyo ca tā niruttivasena viññātabbānaṃ atthānaṃ pathattā pathā cāti niruttipathā. Sesapadadvayepi eseva nayo. Tīṇipi cetāni aññamaññavevacanānevāti veditabbāni. **Asaṃkiṇṇā**ti avijahitā, ‘‘ko imehi attho’’ti vatvā achaḍḍitā. **Asaṃkiṇṇapubbā**ti atītepi na jahitapubbā. **Na saṃkīyantī**ti etarahipi ‘‘kimetehī’’ti na chaḍḍīyanti. **Na saṃkīyissantī**ti anāgatepi na chaḍḍīyissanti. **Appaṭikuṭṭhā**ti appaṭibāhitā. **Atīta**nti attano sabhāvaṃ bhaṅgameva vā atikkantaṃ. **Niruddha**nti desantaraṃ asaṅkamitvā tattheva niruddhaṃ vūpasantaṃ. **Vipariṇata**nti vipariṇāmaṃ gataṃ naṭṭhaṃ. **Ajāta**nti anuppannaṃ. **Apātubhūta**nti apākaṭībhūtaṃ.

Ukkalāti ukkalajanapadavāsino. **Vassabhaññā**ti vasso ca bhañño ca. Dvepi hi te mūladiṭṭhigatikā. **Ahetukavādā**tiādīsu ‘‘natthi hetu natthi paccayo’’ti gahitattā ahetukavādā. ‘‘Karoto na karīyati pāpa’’nti gahitattā **akiriyavādā**. ‘‘Natthi dinna’’ntiādigahaṇato **natthikavādā**. Tattha ime dve janā, tisso diṭṭhiyo, kiṃ ekekassa diyaḍḍhā hotīti? Na tathā, yathā pana eko bhikkhu paṭipāṭiyā cattāripi jhānāni nibbatteti, evamettha ekeko tissopi diṭṭhiyo nibbattesīti veditabbo. ‘‘Natthi hetu natthi paccayo’’ti punappunaṃ āvajjentassa āharantassa abhinandantassa assādentassa maggadassanaṃ viya hoti. So micchattaniyāmaṃ okkamati, so ekantakāḷakoti vuccati. Yathā pana ahetukadiṭṭhiyaṃ, evaṃ ‘‘karoto na karīyati pāpaṃ, natthi dinna’’nti imesupi ṭhānesu micchattaniyāmaṃ okkamati.

Na garahitabbaṃ nappaṭikkositabbaṃ amaññiṃsūti ettha ‘‘yadetaṃ atītaṃ nāma, nayidaṃ atītaṃ, idamassa anāgataṃ vā paccuppannaṃ vā’’ti vadanto garahati nāma. Tattha dosaṃ dassetvā ‘‘kiṃ

iminā garahitenā’’ti? Vadanto paṭikkosati nāma. Ime pana niruttipathe tepi accantakāḷakā diṭṭhigatikā na garahitabbe na paṭikkositabbe maññiṃsu. Atītaṃ pana atītameva, anāgataṃ anāgatameva, paccuppannaṃ paccuppannameva kathayiṃsu. **Nindāghaṭṭanabyārosaupārambhabhayā**ti viññūnaṃ santikā nindābhayena ca ghaṭṭanabhayena ca dosāropanabhayena ca upārambhabhayena ca. Iti imasmiṃ sutte catubhūmikakhandhānaṃ paṇṇatti kathitāti. Dasamaṃ.

Upayavaggo chaṭṭho.

7. Arahantavaggo

1. Upādiyamānasuttavaṇṇanā

63. Arahantavaggassa paṭhame **upādiyamāno**ti taṇhāmānadiṭṭhivasena gaṇhamāno. **Baddho mārassā**ti mārassa pāsena baddho nāma. **Mutto pāpimato**ti pāpimato pāsena mutto nāma hoti. Paṭhamaṃ.

2. Maññamānasuttavaṇṇanā

64. Dutiye **maññamāno**ti taṇhāmānadiṭṭhimaññanāhi maññamāno. Dutiyaṃ.

3. Abhinandamānasuttavaṇṇanā

65. Tatiye **abhinandamāno**ti taṇhāmānadiṭṭhiabhinandanāhiyeva abhinandamāno. Tatiyaṃ.

4-5. Aniccasuttādivaṇṇanā

66-68. Catutthe **chando**ti taṇhāchando. Pañcamachaṭṭhesupi eseva nayo. Catutthādīni.

7. Anattaniyasuttavaṇṇanā

69. Sattame **anattaniya**nti na attano santakaṃ, attano parikkhārabhāvena suññatanti attho. Sattamaṃ.

8-10. Rajanīyasaṇṭhitasuttādivaṇṇanā

70-72. Aṭṭhame **rajanīyasaṇṭhita**nti rajanīyena ākārena saṇṭhitaṃ, rāgassa paccayabhāvena ṭhitanti attho. Navamadasamāni rāhulasaṃyutte vuttanayeneva veditabbānīti. Aṭṭhamādīni.

Arahantavaggo sattamo.

8. Khajjanīyavaggo

1-3. Assādasuttādivaṇṇanā

73-75. Khajjanīyavaggassa ādito tīsu suttesu catusaccameva kathitaṃ. Paṭhamādīni.

4. Arahantasuttavaṇṇanā

76. Catutthe **yāvatā, bhikkhave, sattāvāsā**ti, bhikkhave, yattakā sattāvāsā nāma atthi. **Yāvatā bhavagga**nti yattakaṃ bhavaggaṃ nāma atthi. **Ete aggā ete seṭṭhā**ti ete aggabhūtā ceva seṭṭhabhūtā ca.

Yadidaṃ arahantoti ye ime arahanto nāma. Idampi suttaṃ purimanayeneva ussadanandiyañca palobhanīyañcāti veditabbaṃ.

Athāparaṃ etadavocāti tadatthaparidīpanāhi ceva visesatthaparidīpanāhi ca gāthāhi etaṃ ‘‘sukhino vata arahanto’’tiādivacanaṃ avoca. Tattha **sukhino**ti jhānasukhena maggasukhena phalasukhena ca sukhitā. **Taṇhā tesaṃ na vijjatī**ti tesaṃ apāyadukkhajanikā taṇhā na vajjati. Evaṃ te imassapi taṇhāmūlakassa abhāvena sukhitāva. **Asmimāno samucchinno**ti navavidho asmimāno arahattamaggena samucchinno. **Mohajālaṃ padālita**nti ñāṇena avijjājālaṃ phālitaṃ.

Anejanti ejāsaṅkhātāya taṇhāya pahānabhūtaṃ arahattaṃ. **Anupalittā**ti taṇhādiṭṭhilepehi alittā. **Brahmabhūtā**ti seṭṭhabhūtā. **Pariññāyā**ti tīhi pariññāhi parijānitvā. **Sattasaddhammagocarā**ti saddhā hirī ottappaṃ bāhusaccaṃ āraddhavīriyatā upaṭṭhitassatitā paññāti ime satta saddhammā gocaro etesanti sattasaddhammagocarā.

Sattaratanasampannāti sattahi bojjhaṅgaratanehi samannāgatā. **Anuvicarantī**ti lokiyamahājanāpi anuvicarantiyeva. Idha pana khīṇāsavānaṃ nirāsaṅkacāro nāma gahito. Tenevāha **‘‘pahīnabhayabheravā’’**ti. Tattha **bhayaṃ** bhayameva, **bheravaṃ** balavabhayaṃ. **Dasahaṅgehi sampannā**ti asekkhehi dasahi aṅgehi samannāgatā. **Mahānāgā**ti catūhi kāraṇehi mahānāgā. **Samāhitā**ti upacārappanāhi samāhitā. **Taṇhā tesaṃ na vijjatī**ti ‘‘ūno loko atitto taṇhādāsoti kho, mahārāja, tena bhagavatā’’ti (ma. ni. 2.305) evaṃ vuttā dāsakārikā taṇhāpi tesaṃ natthi. Iminā khīṇāsavānaṃ bhujissabhāvaṃ dasseti.

Asekhañāṇanti arahattaphalañāṇaṃ. **Antimoyaṃ samussayo**ti pacchimo ayaṃ attabhāvo. **Yo sāro brahmacariyassā**ti sāro nāma phalaṃ. **Tasmiṃ aparapaccayā**ti tasmiṃ ariyaphale, na aññaṃ pattiyāyanti, paccakkhatova paṭivijjhitvā ṭhitā. **Vidhāsu na vikampantī**ti tīsu mānakoṭṭhāsesu na vikampanti. **Dantabhūmi**nti arahattaṃ. **Vijitāvino**ti rāgādayo vijetvā ṭhitā.

Uddhantiādīsu **uddhaṃ** vuccati kesamatthako, **apācīnaṃ** pādatalaṃ, **tiriyaṃ** vemajjhaṃ. Uddhaṃ vā atītaṃ, apācīnaṃ anāgataṃ, tiriyaṃ paccuppannaṃ. Uddhaṃ vā vuccati devaloko, apācīnaṃ apāyaloko, tiriyaṃ manussaloko. **Nandī tesaṃ na vijjatī**ti etesu ṭhānesu saṅkhepato vā atītānāgatapaccuppannesu khandhesu tesaṃ taṇhā natthi. Idha vaṭṭamūlakataṇhāya abhāvo dassito. **Buddhā**ti catunnaṃ saccānaṃ buddhattā buddhā.

Idaṃ panettha sīhanādasamodhānaṃ – ‘‘vimuttisukhenamhā sukhitā, dukkhajanikā no taṇhā pahīnā, pañcakkhandhā pariññātā, dāsakārikataṇhā ceva vaṭṭamūlikataṇhā ca pahīnā, anuttaramhā asadisā, catunnaṃ saccānaṃ buddhattā buddhā’’ti bhavapiṭṭhe ṭhatvā abhītanādasaṅkhātaṃ sīhanādaṃ nadanti khīṇāsavāti. Catutthaṃ.

5. Dutiyaarahantasuttavaṇṇanā

77. Pañcamaṃ vinā gāthāhi suddhikameva katvā kathiyamānaṃ bujjhanakānaṃ ajjhāsayena vuttaṃ. Pañcamaṃ.

6. Sīhasuttavaṇṇanā

78. Chaṭṭhe **sīho**ti cattāro sīhā – tiṇasīho, kāḷasīho, paṇḍusīho, kesarasīhoti. Tesu **tiṇasīho** kapotavaṇṇagāvisadiso tiṇabhakkho ca hoti. **Kāḷasīho** kāḷagāvisadiso tiṇabhakkhoyeva. **Paṇḍusīho** paṇḍupalāsavaṇṇagāvisadiso maṃsabhakkho. **Kesarasīho** lākhārasaparikammakateneva mukhena agganaṅguṭṭhena catūhi ca pādapariyantehi samannāgato, matthakatopissa paṭṭhāya lākhātūlikāya katvā viya tisso rājiyo piṭṭhimajjhena gantvā antarasatthimhi dakkhiṇāvattā hutvā ṭhitā, khandhe panassa satasahassagghanikakambalaparikkhepo viya kesarabhāro hoti, avasesaṭṭhānaṃ parisuddhaṃ

sālipiṭṭhasaṅkhacuṇṇapicuvaṇṇaṃ hoti. Imesu catūsu sīhesu ayaṃ kesarasīho idha adhippeto.

Migarājāti migagaṇassa rājā. **Āsayā**ti vasanaṭṭhānato suvaṇṇaguhato vā rajatamaṇiphalikamanosilāguhato vā nikkhamatīti vuttaṃ hoti. Nikkhamamāno panesa catūhi kāraṇehi nikkhamati andhakārapīḷito vā ālokatthāya, uccārapassāvapīḷito vā tesaṃ vissajjanatthāya, jighacchāpīḷito vā gocaratthāya, sambhavapīḷito vā assaddhammapaṭisevanatthāya. Idha pana gocaratthāya nikkhantoti adhippeto.

Vijambhatīti suvaṇṇatale vā rajatamaṇiphalikamanosilātalānaṃ vā aññatarasmiṃ dve pacchimapāde samaṃ patiṭṭhāpetvā purimapāde purato pasāretvā sarīrassa pacchābhāgaṃ ākaḍḍhitvā purimabhāgaṃ abhiharitvā piṭṭhiṃ nāmetvā gīvaṃ ukkhipitvā asanisaddaṃ karonto viya nāsapuṭāni pothetvā sarīralaggaṃ rajaṃ vidhunanto vijambhati. Vijambhanabhūmiyañca pana taruṇavacchako viya aparāparaṃ javati. Javato panassa sarīraṃ andhakāre paribbhamantaṃ alātaṃ viya khāyati.

Anuviloketīti kasmā anuviloketi? Parānuddayatāya. Tasmiṃ kira sīhanādaṃ nadante papātāvāṭādīsu visamaṭṭhānesu carantā hatthigokaṇṇamahiṃsādayo pāṇā papātepi āvāṭepi patanti, tesaṃ anuddayāya anuviloketi. Kiṃ panassa luddakammassa paramaṃsakhādino anuddayā nāma atthīti? Āma atthi. Tathā hesa ‘‘kiṃ me bahūhi ghātitehī’’ti? Attano gocaratthāyapi khuddake pāṇe na gaṇhāti, evaṃ anuddayaṃ karoti. Vuttampicetaṃ – ‘‘māhaṃ kho khuddake pāṇe visamagate saṅghātaṃ āpādesi’’nti (a. ni. 10.21).

Sīhanādaṃ nadatīti tikkhattuṃ tāva abhītanādaṃ nadati. Evañca panassa vijambhanabhūmiyaṃ ṭhatvā nadantassa saddo samantā tiyojanapadesaṃ ekaninnādaṃ karoti, tamassa ninnādaṃ sutvā tiyojanabbhantaragatā dvipadacatuppadagaṇā yathāṭhāne ṭhātuṃ na sakkonti. **Gocarāya pakkamatī**ti āhāratthāya gacchati. Kathaṃ? So hi vijambhanabhūmiyaṃ ṭhatvā dakkhiṇato vā vāmato vā uppatanto usabhamattaṃ ṭhānaṃ gaṇhāti, uddhaṃ uppatanto cattāripi aṭṭhapi usabhāni uppatati, samaṭṭhāne ujukaṃ pakkhandanto soḷasausabhamattampi vīsatiusabhamattampi ṭhānaṃ pakkhandati, thalā vā pabbatā vā pakkhandanto saṭṭhiusabhamattampi asītiusabhamattampi ṭhānaṃ pakkhandati, antarāmagge rukkhaṃ vā pabbataṃ vā disvā taṃ pariharanto vāmato vā dakkhiṇato vā, usabhamattampi apakkamati. Tatiyaṃ pana sīhanādaṃ naditvā teneva saddhiṃ tiyojane ṭhāne paññāyati. Tiyojanaṃ gantvā nivattitvā ṭhito attanova nādassa anunādaṃ suṇāti. Evaṃ sīghena javena pakkamatīti.

Yebhuyyenāti pāyena. **Bhayaṃ saṃvegaṃ santāsa**nti sabbaṃ cittutrāsasseva nāmaṃ. Sīhassa hi saddaṃ sutvā bahū sattā bhāyanti, appakā na bhāyanti. Ke pana teti? Samasīho hatthājānīyo assājānīyo usabhājānīyo purisājānīyo khīṇāsavoti. Kasmā panete na bhāyantīti? Samasīho nāma ‘‘jātigottakulasūrabhāvehi samānosmī’’ti na bhāyati, hatthājānīyādayo attano sakkāyadiṭṭhibalavatāya na bhāyanti, khīṇāsavo sakkāyadiṭṭhipahīnattā na bhāyati.

Bilāsayāti bile sayantā bilavāsino ahinakulagodhādayo. **Dakāsayā**ti udakavāsino macchakacchapādayo. **Vanāsayā**ti vanavāsino hatthiassagokaṇṇamigādayo. **Pavisantī**ti ‘‘idāni āgantvā gaṇhissatī’’ti maggaṃ olokentāva pavisanti. **Daḷhehī**ti thirehi. **Varattehī**ti cammarajjūhi. **Mahiddhiko**tiādīsu vijambhanabhūmiyaṃ ṭhatvā dakkhiṇapassādīhi usabhamattaṃ, ujukaṃ vīsatiusabhamattādilaṅghanavasena mahiddhikatā, sesamigānaṃ adhipatibhāvena mahesakkhatā, samantā tiyojane saddaṃ sutvā palāyantānaṃ vasena mahānubhāvatā veditabbā.

Evameva khoti bhagavā tesu tesu suttesu tathā tathā attānaṃ kathesi. ‘‘Sīhoti kho, bhikkhave, tathāgatassetaṃ adhivacanaṃ arahato sammāsambuddhassā’’ti (a. ni. 5.99; 10.21) imasmiṃ tāva sutte sīhasadisaṃ attānaṃ kathesi. ‘‘Bhisakko sallakattoti kho, sunakkhatta, tathāgatassetaṃ adhivacana’’nti (ma. ni. 3.65) imasmiṃ vejjasadisaṃ. ‘‘Brāhmaṇoti, bhikkhave, tathāgatassetaṃ adhivacana’’nti (a. ni. 8.85) imasmiṃ brāhmaṇasadisaṃ. ‘‘Puriso maggakusaloti kho, tissa, tathāgatassetaṃ adhivacana’’nti (saṃ. ni. 3.84) imasmiṃ maggadesakapurisasadisaṃ. ‘‘Rājāhamasmi selā’’ti (su. ni. 559) imasmiṃ

rājasadisaṃ. ‘‘Sīhoti kho tathāgatassetaṃ adhivacana’’nti (a. ni. 5.99; 10.21) imasmiṃ pana sutte sīhasadisameva katvā attānaṃ kathento evamāha.

Tatrāyaṃ sadisatā – sīhassa kañcanaguhādīsu vasanakālo viya hi tathāgatassa dīpaṅkarapādamūle katābhinīhārassa aparimitakālaṃ pāramiyo pūretvā pacchimabhave paṭisandhiggahaṇena ceva mātukucchito nikkhamanena ca dasasahassilokadhātuṃ kampetvā vuddhimanvāya dibbasampattisadisaṃ sampattiṃ anubhavamānassa tīsu pāsādesu nivāsakālo daṭṭhabbo. Sīhassa kañcanaguhādito nikkhantakālo viya tathāgatassa ekūnatiṃse saṃvacchare vivaṭena dvārena kaṇḍakaṃ āruyha channasahāyassa nikkhamitvā tīṇi rajjāni atikkamitvā anomānadītīre brahmunā dinnāni kāsāyāni paridahitvā pabbajitassa sattame divase rājagahaṃ gantvā tattha piṇḍāya caritvā paṇḍavagiripabbhāre katabhattakiccassa sammāsambodhiṃ patvā, paṭhamameva magadharaṭṭhaṃ āgamanatthāya yāva rañño paṭiññādānakālo.

Sīhassa vijambhanakālo viya tathāgatassa dinnapaṭiññassa āḷārakālāmaupasaṅkamanaṃ ādiṃ katvā yāva sujātāya dinnapāyāsassa ekūnapaṇṇāsāya piṇḍehi paribhuttakālo veditabbo. Sīhassa kesaravidhunanaṃ viya sāyanhasamaye sottiyena dinnā aṭṭha tiṇamuṭṭhiyo gahetvā dasasahassacakkavāḷadevatāhi thomiyamānassa gandhādīhi pūjiyamānassa tikkhattuṃ bodhiṃ padakkhiṇaṃ katvā bodhimaṇḍaṃ āruyha cuddasahatthubbedhe ṭhāne tiṇasantharaṃ santharitvā caturaṅgavīriyaṃ adhiṭṭhāya nisinnassa taṃkhaṇaṃyeva mārabalaṃ vidhamitvā tīsu yāmesu tisso vijjā visodhetvā anulomapaṭilomaṃ paṭiccasamuppādamahāsamuddaṃ yamakañāṇamanthanena manthentassa sabbaññutaññāṇe paṭividdhe tadanubhāvena dasasahassilokadhātukampanaṃ veditabbaṃ.

Sīhassa catuddisāvilokanaṃ viya paṭividdhasabbaññutaññāṇassa sattasattāhaṃ bodhimaṇḍe viharitvā paribhuttamadhupiṇḍikāhārassa ajapālanigrodhamūle mahābrahmuno dhammadesanāyācanaṃ paṭiggahetvā tattha viharantassa ekādasame divase ‘‘sve āsāḷhipuṇṇamā bhavissatī’’ti paccūsasamaye ‘‘kassa nu kho ahaṃ paṭhamaṃ dhammaṃ deseyya’’nti? Āḷārudakānaṃ kālaṅkatabhāvaṃ ñatvā dhammadesanatthāya pañcavaggiyānaṃ olokanaṃ daṭṭhabbaṃ. Sīhassa gocaratthāya tiyojanaṃ gamanakālo viya attano pattacīvaramādāya ‘‘pañcavaggiyānaṃ dhammacakkaṃ pavattessāmī’’ti pacchābhatte ajapālanigrodhato vuṭṭhitassa aṭṭhārasayojanamaggaṃ gamanakālo.

Sīhanādakālo viya tathāgatassa aṭṭhārasayojanamaggaṃ gantvā pañcavaggiye saññāpetvā acalapallaṅke nisinnassa dasahi cakkavāḷasahassehi sannipatitena devagaṇena parivutassa ‘‘dveme, bhikkhave, antā pabbajitena na sevitabbā’’tiādinā (saṃ. ni. 5.1081; mahāva. 13) nayena dhammacakkappavattanakālo veditabbo. Imasmiñca pana pade desiyamāne tathāgatasīhassa dhammaghoso heṭṭhā avīciṃ upari bhavaggaṃ gahetvā dasasahassilokadhātuṃ paṭicchādesi. Sīhassa saddena khuddakapāṇānaṃ santāsaṃ āpajjanakālo viya tathāgatassa tīṇi lakkhaṇāni dīpetvā cattāri saccāni soḷasahākārehi saṭṭhiyā ca nayasahassehi vibhajitvā dhammaṃ kathentassa dīghāyukadevatānaṃ ñāṇasantāsassa uppattikālo veditabbo.

Yadāti yasmiṃ kāle. **Tathāgato**ti aṭṭhahi kāraṇehi bhagavā tathāgato – tathā āgatoti tathāgato, tathā gatoti tathāgato, tathalakkhaṇaṃ āgatoti tathāgato, tathadhamme yāthāvato abhisambuddhoti tathāgato, tathadassitāya tathāgato, tathāvāditāya tathāgato, tathākāritāya tathāgato. Abhibhavanaṭṭhena tathāgatoti. Tesaṃ vitthāro brahmajālavaṇṇanāyampi (dī. ni. aṭṭha. 1.7) mūlapariyāyavaṇṇanāyampi (ma. ni. aṭṭha. 1.12) vuttoyeva. **Loke**ti sattaloke. **Uppajjatī**ti abhinīhārato paṭṭhāya yāva bodhipallaṅkā vā arahattamaggañāṇā vā uppajjati nāma, arahattaphale pana patte uppanno nāma. **Arahaṃ sammāsambuddho**tiādīni visuddhimagge buddhānussatiniddese vitthāritāni.

Iti rūpanti idaṃ rūpaṃ ettakaṃ rūpaṃ, na ito bhiyyo rūpaṃ atthīti. Ettāvatā sabhāvato sarasato pariyantato paricchedato paricchindanato yāvatā cattāro ca mahābhūtā catunnañca mahābhūtānaṃ upādāyarūpaṃ, taṃ sabbaṃ dassitaṃ hoti. **Iti rūpassa samudayo**ti ayaṃ rūpassa samudayo nāma. Ettāvatā hi ‘‘āhārasamudayo rūpasamudayo’’tiādi sabbaṃ dassitaṃ hoti. **Iti rūpassa atthaṅgamo**ti

ayaṃ rūpassa atthaṅgamo. Imināpi ‘‘āhāranirodhā rūpanirodho’’tiādi sabbaṃ dassitaṃ hoti. **Iti vedanā**tiādīsupi eseva nayo.

Vaṇṇavantoti sarīravaṇṇena vaṇṇavanto. **Dhammadesanaṃ sutvā**ti imaṃ pañcasu khandhesu paṇṇāsalakkhaṇapaṭimaṇḍitaṃ tathāgatassa dhammadesanaṃ sutvā. **Yebhuyyenā**ti idha ke ṭhapeti? Ariyasāvake deve. Tesañhi khīṇāsavattā cittutrāsabhayampi na uppajjati, saṃviggassa yoniso padhānena pattabbaṃ pattatāya ñāṇasaṃvegopi. Itaresaṃ pana devānaṃ ‘‘tāso heso bhikkhū’’ti aniccataṃ manasikarontānaṃ cittutrāsabhayampi, balavavipassanākāle ñāṇabhayampi uppajjati. **Bho**ti dhammālapanamattametaṃ. **Sakkāyapariyāpannā**ti pañcakkhandhapariyāpannā. Iti tesaṃ sammāsambuddhe vaṭṭadosaṃ dassetvā tilakkhaṇāhataṃ katvā dhammaṃ desente ñāṇabhayaṃ nāma okkamati.

Abhiññāyāti jānitvā. **Dhammacakka**nti paṭivedhañāṇampi desanāñāṇampi. **Paṭivedhañāṇaṃ** nāma yena ñāṇena bodhipallaṅke nisinno cattāri saccāni soḷasahākārehi saṭṭhiyā ca nayasahassehi paṭivijjhi. **Desanāñāṇaṃ** nāma yena ñāṇena tiparivaṭṭaṃ dvādasākāraṃ dhammacakkaṃ pavattesi. Ubhayampi taṃ dasabalassa ure jātañāṇameva. Tesu idha desanāñāṇaṃ gahetabbaṃ. Taṃ panesa yāva aṭṭhārasahi brahmakoṭīhi saddhiṃ aññāsikoṇḍaññattherassa sotāpattiphalaṃ uppajjati, tāva pavatteti nāma. Tasmiṃ uppanne pavattitaṃ nāma hotīti veditabbaṃ. **Appaṭipuggalo**ti sadisapuggalarahito. **Yasassino**ti parivārasampannā. **Tādino**ti lābhālābhādīhi ekasadisassa. Chaṭṭhaṃ.

7. Khajjanīyasuttavaṇṇanā

79. Sattame **pubbenivāsa**nti na idaṃ abhiññāvasena anussaraṇaṃ sandhāya vuttaṃ, vipassanāvasena pana pubbenivāsaṃ anussarante samaṇabrāhmaṇe sandhāyetaṃ vuttaṃ. Tenevāha – ‘‘sabbete pañcupādānakkhandhe anussaranti, etesaṃ vā aññatara’’nti. Abhiññāvasena hi samanussarantassa khandhāpi upādānakkhandhāpi khandhapaṭibaddhāpi paṇṇattipi ārammaṇaṃ hotiyeva. **Rūpaṃyeva anussaratī**ti evañhi anussaranto na aññaṃ kiñci sattaṃ vā puggalaṃ vā anussarati, atīte pana niruddhaṃ rūpakkhandhameva anussarati. Vedanādīsupi eseva nayoti. Suññatāpabbaṃ niṭṭhitaṃ.

Idāni suññatāya lakkhaṇaṃ dassetuṃ **kiñca, bhikkhave, rūpaṃ vadethā**tiādimāha. Yathā hi naṭṭhaṃ goṇaṃ pariyesamāno puriso gogaṇe caramāne rattaṃ vā kāḷaṃ vā balībaddaṃ disvāpi na ettakeneva ‘‘ayaṃ mayhaṃ goṇo’’ti sanniṭṭhānaṃ kātuṃ sakkoti. Kasmā? Aññesampi tādisānaṃ atthitāya. Sarīrapadese panassa sattisūlādilakkhaṇaṃ disvā ‘‘ayaṃ mayhaṃ santako’’ti sanniṭṭhānaṃ hoti, evameva suññatāya kathitāyapi yāva suññatālakkhaṇaṃ na kathīyati, tāva sā akathitāva hoti, lakkhaṇe pana kathite kathitā nāma hoti. Goṇo viya hi suññatā, goṇalakkhaṇaṃ viya suññatālakkhaṇaṃ. Yathā goṇalakkhaṇe asallakkhite goṇo na suṭṭhu sallakkhito hoti, tasmiṃ pana sallakkhite so sallakkhito nāma hoti, evameva suññatālakkhaṇe akathite suññatā akathitāva hoti, tasmiṃ pana kathite sā kathitā nāma hotīti suññatālakkhaṇaṃ dassetuṃ **kiñca, bhikkhave, rūpaṃ vadethā**tiādimāha.

Tattha **kiñcā**ti kāraṇapucchā, kena kāraṇena rūpaṃ vadetha, kena kāraṇenetaṃ rūpaṃ nāmāti attho. **Ruppatīti kho**ti ettha **iti**ti kāraṇuddeso, yasmā ruppati, tasmā rūpanti vuccatīti attho. **Ruppatī**ti kuppati ghaṭṭīyati pīḷīyati, bhijjatīti attho. **Sītenapi ruppatī**tiādīsu sītena tāva ruppanaṃ lokantarikaniraye pākaṭaṃ. Tiṇṇaṃ tiṇṇañhi cakkavāḷānaṃ antare ekeko lokantarikanirayo nāma hoti aṭṭhayojanasahassappamāṇo. Yassa neva heṭṭhā pathavī atthi, na upari candimasūriyadīpamaṇiāloko, niccandhakāro. Tattha nibbattasattānaṃ tigāvuto attabhāvo hoti, te vagguliyo viya pabbatapāde dīghaputhulehi nakhehi laggitvā avaṃsirā olambanti. Yadā saṃsappantā aññamaññassa hatthapāsāgatā honti, atha ‘‘bhakkho no laddho’’ti? Maññamānā tattha byāvaṭā viparivattitvā lokasandhārake udake patanti, vāte paharantepi madhukaphalāni viya chijjitvā udake patanti, patitamattāva accantakhāre udake tattatele patitapiṭṭhapiṇḍi viya paṭapaṭāyamānā vilīyanti. Evaṃ sītena ruppanaṃ lokantarikaniraye pākaṭaṃ. Mahiṃsakaraṭṭhādīsupi himapātasītalesu padesesu etaṃ pākaṭameva. Tattha hi sattā sītena

bhinnasarīrā jīvitakkhayampi pāpuṇanti.

Uṇhena ruppanaṃ avīcimahāniraye pākaṭaṃ hoti. Jighacchāya ruppanaṃ pettivisaye ceva dubbhikkhakāle ca pākaṭaṃ. Pipāsāya ruppanaṃ kālakañjikādīsu pākaṭaṃ. Eko kira kālakañjikaasuro pipāsaṃ adhivāsetuṃ asakkonto yojanagambhīravitthāraṃ mahāgaṅgaṃ otari, tassa gatagataṭṭhāne udakaṃ chijjati, dhūmo uggacchati, tatte piṭṭhipāsāṇe caṅkamanakālo viya hoti. Tassa udakasaddaṃ sutvā ito cito ca vicarantasseva ratti vibhāyi. Atha naṃ pātova bhikkhācāraṃ gacchantā tiṃsamattā piṇḍacārikabhikkhū disvā ‘‘ko nāma tvaṃ sappurisā’’ti? Pucchiṃsu. ‘‘Petohamasmi, bhante’’ti. ‘‘Kiṃ pariyesasī’’ti? ‘‘Pānīyaṃ, bhante’’ti. ‘‘Ayaṃ gaṅgā paripuṇṇā, kiṃ tvaṃ na passasī’’ti? ‘‘Na upakappati, bhante’’ti. Tena hi gaṅgāpiṭṭhe nipajja, mukhe te pānīyaṃ āsiñcissāmā’’ti. So vālikāpuḷine uttāno nipajji. Bhikkhū tiṃsamatte patte nīharitvā udakaṃ āharitvā tassa mukhe āsiñciṃsu. Tesaṃ tathā karontānaṃyeva velā upakaṭṭhā jātā. Tato ‘‘bhikkhācārakālo amhākaṃ sappurisa, kacci te assādamattā laddhā’’ti āhaṃsu. Peto ‘‘sace me, bhante, tiṃsamattānaṃ ayyānaṃ tiṃsapattehi āsittaudakato aḍḍhapasatamattampi paragalaṃ gataṃ, petattabhāvato mokkho mā hotū’’ti āha. Evaṃ pipāsāya ruppanaṃ pettivisaye pākaṭaṃ.

Ḍaṃsādīhi ruppanaṃ ḍaṃsamakkhikādibahulesu padesesu pākaṭaṃ. Ettha ca **ḍaṃsā**ti piṅgalamakkhikā. **Makasā**ti makasāva. **Vātā**ti kucchivātapiṭṭhivātādivasena veditabbā. Sarīrasmiñhi vātarogo uppajjitvā hatthapādapiṭṭhiādīni bhindati, kāṇaṃ karoti, khujjaṃ karoti, pīṭhasappiṃ karoti. **Ātapo**ti sūriyātapo. Tena ruppanaṃ marukantārādīsu pākaṭaṃ. Ekā kira itthī marukantāre rattiṃ satthato ohīnā divā sūriye uggacchante vālikāya tappamānāya pāde ṭhapetuṃ asakkontī sīsato pacchiṃ otāretvā akkami. Kamena pacchiyā uṇhābhitattāya ṭhātuṃ asakkontī tassā upari sāṭakaṃ ṭhapetvā akkami. Tasmimpi santatte attano aṅkena gahitaputtakaṃ adhomukhaṃ nipajjāpetvā kandantaṃyeva akkamitvā saddhiṃ tena tasmiṃyeva ṭhāne uṇhābhitattā kālamakāsi.

Sarīsapāti ye keci dīghajātikā sarantā gacchanti. Tesaṃ samphassena ruppanaṃ āsīvisadaṭṭhakādīnaṃ vasena veditabbaṃ. Iti bhagavatā yāni imāni sāmaññapaccattavasena dhammānaṃ dve lakkhaṇāni, tesu rūpakkhandhassa tāva paccattalakkhaṇaṃ dassitaṃ. Rūpakkhandhasseva hi etaṃ, na vedanādīnaṃ, tasmā paccattalakkhaṇanti vuccati. Aniccadukkhānattalakkhaṇaṃ pana vedanādīnampi hoti, tasmā taṃ sāmaññalakkhaṇanti vuccati.

Kiñca, bhikkhave, vedanaṃ vadethātiādīsu purimasadisaṃ vuttanayeneva veditabbaṃ. Yaṃ pana purimena asadisaṃ, tassāyaṃ vibhāvanā – **sukhampi vedayatī**ti sukhaṃ ārammaṇaṃ vedeti anubhavati. Parato padadvayepi eseva nayo. Kathaṃ panetaṃ ārammaṇaṃ sukhaṃ dukkhaṃ adukkhamasukhaṃ nāma jātanti? Sukhādīnaṃ paccayato. Svāyamattho ‘‘yasmā ca kho, mahāli, rūpaṃ sukhaṃ sukhānupatitaṃ sukhāvakkanta’’nti imasmiṃ mahālisutte (saṃ. ni. 3.60) āgatoyeva. **Vedayatī**ti ettha ca vedanāva vedayati, na añño satto vā puggalo vā. Vedanā hi vedayitalakkhaṇā, tasmā vatthārammaṇaṃ paṭicca vedanāva vedayatīti. Evamidha bhagavā vedanāyapi paccattalakkhaṇameva bhājetvā dassesi.

Nīlampi sañjānātīti nīlapupphe vā vatthe vā parikammaṃ katvā upacāraṃ vā appanaṃ vā pāpento sañjānāti. Ayañhi saññā nāma parikammasaññāpi upacārasaññāpi appanāsaññāpi vaṭṭati, nīlaṃ nīlanti uppajjanasaññāpi vaṭṭatiyeva. **Pītakā**dīsupi eseva nayo. Idhāpi bhagavā sañjānanalakkhaṇāya saññāya paccattalakkhaṇameva bhājetvā dassesi.

Rūpaṃ rūpattāya saṅkhatamabhisaṅkharontīti yathā yāgumeva yāguttāya, pūvameva pūvattāya pacati nāma, evaṃ paccayehi samāgantvā katabhāvena saṅkhatanti laddhanāmaṃ rūpameva rūpattāya yathā abhisaṅkhataṃ rūpaṃ nāma hoti, tathattāya rūpabhāvāya abhisaṅkharoti āyūhati sampiṇḍeti, nipphādetīti attho. **Vedanā**dīsupi eseva nayo. Ayaṃ panettha saṅkhepo – attanā saha jāyamānaṃ rūpaṃ sampayutte ca vedanādayo dhamme abhisaṅkharoti nibbattetīti. Idhāpi bhagavā cetayitalakkhaṇassa saṅkhārassa paccattalakkhaṇameva bhājetvā dassesi.

Ambilampi vijānātīti ambaambāṭakamātuluṅgādiambilaṃ ‘‘ambila’’nti vijānāti. Eseva nayo sabbapadesu. Api cettha **tittaka**nti nimbapaṭolādinānappakāraṃ **kaṭuka**nti pippalimaricādinānappakāraṃ. **Madhura**nti sappiphāṇitādinānappakāraṃ. **Khārika**nti vātiṅgaṇanāḷikera caturassavallivettaṅkurādinānappakāraṃ. **Akhārika**nti yaṃ vā taṃ vā phalajātaṃ kārapaṇṇādimissakapaṇṇaṃ. **Loṇika**nti loṇayāguloṇamacchaloṇabhattādinānappakāraṃ. **Aloṇika**ntialoṇayāgualoṇamacchaaloṇabhattādinānappakāraṃ. **Tasmā viññāṇanti vuccatī**ti yasmā imaṃ ambilādibhedaṃ aññamaññavisiṭṭhena ambilādibhāvena jānāti, tasmā viññāṇanti vuccatīti. Evamidhāpi bhagavā vijānanalakkhaṇassa viññāṇassa paccattalakkhaṇameva bhājetvā dassesi.

Yasmā pana ārammaṇassa ākārasaṇṭhānagahaṇavasena saññā pākaṭā hoti, tasmā sā cakkhudvāre vibhattā. Yasmā vināpi ākārasaṇṭhānā ārammaṇassa paccattabhedagahaṇavasena viññāṇaṃ pākaṭaṃ hoti, tasmā taṃ jivhādvāre vibhattaṃ. Imesaṃ pana saññāviññāṇapaññānaṃ asammohato sabhāvasallakkhaṇatthaṃ **sañjānāti, vijānāti, pajānātī**ti ettha visesā veditabbā. Tattha upasaggamattameva viseso, jānātīti padaṃ pana aviseso. Tassapi jānanaṭṭhena viseso veditabbo. Saññā hi nīlādivasena ārammaṇasañjānanamattameva, aniccaṃ dukkhamanattāti lakkhaṇapaṭivedhaṃ pāpetuṃ na sakkoti. Viññāṇaṃ nīlādivasena ārammaṇañceva jānāti, aniccādivasena lakkhaṇapaṭivedhañca pāpeti, ussakkitvā pana maggapātubhāvaṃ pāpetuṃ na sakkoti. Paññā nīlādivasena ārammaṇampi jānāti, aniccādivasena lakkhaṇapaṭivedhampi pāpeti, ussakkitvā maggapātubhāvampi pāpeti.

Yathā hi heraññikaphalake kahāpaṇarāsimhi kate ajātabuddhidārako gāmikapuriso mahāheraññikoti tīsu janesu oloketvā ṭhitesu ajātabuddhidārako kahāpaṇānaṃ cittavicittacaturassamaṇḍalādibhāvameva jānāti, ‘‘idaṃ manussānaṃ upabhogaparibhogaṃ ratanasammata’’nti na jānāti. Gāmikapuriso cittādibhāvañca jānāti, manussānaṃ upabhogaparibhogaratanasammatabhāvañca, ‘‘ayaṃ kūṭo, ayaṃ cheko, ayaṃ karaṭo, ayaṃ saṇho’’ti na jānāti. Mahāheraññiko cittādibhāvampi ratanasammatabhāvampi kūṭādibhāvampi jānāti. Jānanto ca pana rūpaṃ disvāpi saddaṃ sutvāpi gandhaṃ ghāyitvāpi rasaṃ sāyitvāpi hatthena garulahubhāvaṃ upadhāretvāpi ‘‘asukagāme kato’’tipi jānāti, ‘‘asukanigame asukanagare asukapabbatacchāyāya asukanadītīre kato’’tipi, ‘‘asukācariyena kato’’tipi jānāti. Evameva saññā ajātabuddhidārakassa kahāpaṇadassanaṃ viya nīlādivasena ārammaṇamattameva jānāti. Viññāṇaṃ gāmikapurisassa kahāpaṇadassanaṃ viya nīlādivasena ārammaṇampi jānāti, aniccādivasena lakkhaṇapaṭivedhampi pāpeti. Paññā mahāheraññikassa kahāpaṇadassanaṃ viya nīlādivasena ārammaṇampi jānāti, aniccādivasena lakkhaṇapaṭivedhampi pāpeti, ussakkitvā maggapātubhāvampi pāpeti.

So pana nesaṃ viseso duppaṭivijjho. Tenāha āyasmā nāgaseno –

> ‘‘Dukkaraṃ, mahārāja, bhagavatā katanti. Kiṃ, bhante nāgasena, bhagavatā dukkaraṃ katanti? Dukkaraṃ, mahārāja, bhagavatā kataṃ, imesaṃ arūpīnaṃ cittacetasikānaṃ dhammānaṃ ekārammaṇe vattamānānaṃ vavatthānaṃ akkhātaṃ ‘ayaṃ phasso, ayaṃ vedanā, ayaṃ saññā, ayaṃ cetanā, idaṃ citta’’’nti (mi. pa. 2.7.16).

Yathā hi tilatelaṃ sāsapatelaṃ madhukatelaṃ eraṇḍakatelaṃ vasātelanti imāni pañca telāni ekacāṭiyaṃ pakkhipitvā divasaṃ yamakamanthe hi manthetvā tato ‘‘idaṃ tilatelaṃ, idaṃ sāsapatela’’nti ekekassa pāṭiyekkaṃ uddharaṇaṃ nāma dukkaraṃ, idaṃ tato dukkarataraṃ. Bhagavā pana sabbaññutaññāṇassa suppaṭividdhattā dhammissaro dhammarājā imesaṃ arūpīnaṃ dhammānaṃ ekārammaṇe vattamānānaṃ vavatthānaṃ akāsi. Pañcannaṃ mahānadīnaṃ samuddaṃ paviṭṭhaṭṭhāne ‘‘idaṃ gaṅgāya udakaṃ, idaṃ yamunāyā’’ti evaṃ pāṭiyekkaṃ udakuddharaṇenāpi ayamattho veditabbo.

Iti paṭhamapabbena suññataṃ, dutiyena suññatālakkhaṇanti dvīhi pabbehi anattalakkhaṇaṃ kathetvā idāni dukkhalakkhaṇaṃ dassetuṃ **tatra, bhikkhave**tiādimāha. Tattha **khajjāmī**ti na rūpaṃ sunakho viya maṃsaṃ luñcitvā luñcitvā khādati, yathā pana kiliṭṭhavatthanivattho tatonidānaṃ pīḷaṃ

sandhāya ''khādati maṃ vattha''nti bhaṇati, evamidampi pīḷaṃ uppādentaṃ khādati nāmāti veditabbaṃ. **Paṭipanno hotī**ti sīlaṃ ādiṃ katvā yāva arahattamaggā paṭipanno hoti. Yo panettha balavañāṇo tikkhabuddhi ñāṇuttaro yogāvacaro padhānabhūmiyaṃ vāyamanto khāṇunā vā kaṇṭakena vā viddho āvudhena vā pahaṭo byagghādīhi vā gahetvā khajjamāno taṃ vedanaṃ abbohārikaṃ katvā mūlakammaṭṭhānaṃ sammasanto arahattameva gaṇhāti, ayaṃ vedanāya nibbidāya virāgāya nirodhāya paṭipanno nāma vuccati pītamallatthero viya kuṭumbiyaputtamahātissatthero viya vattaniaṭaviyaṃ tiṃsamattānaṃ bhikkhūnaṃ aññataro byagghamukhe nipannabhikkhu viya kaṇṭakena viddhatthero viya ca.

Dvādasasu kira bhikkhūsu ghaṇṭiṃ paharitvā araññe padhānamanuyuñjantesu eko sūriye atthaṅgatamatteyeva ghaṇṭiṃ paharitvā caṅkamaṃ oruyha caṅkamanto tiriyaṃ nimmathento tiṇapaṭicchannaṃ kaṇṭakaṃ akkami. Kaṇṭako piṭṭhipādena nikkhanto. Tattaphālena vinividdhakālo viya vedanā vattati. Thero cintesi – ''kiṃ imaṃ kaṇṭakaṃ uddharāmi, udāhu pakatiyā vijjhitvā ṭhitakaṇṭaka''nti? Tassa evamahosi – ''iminā kaṇṭakena viddhattā nirayādīsu bhayaṃ nāma natthi, pakatiyā vijjhitvā ṭhitakaṇṭakaṃyevā''ti. So taṃ vedanaṃ abbohārikaṃ katvā sabbarattiṃ caṅkamitvā vibhātāya rattiyā aññassa saññaṃ adāsi. So āgantvā ''kiṃ, bhante''ti pucchi? ''Kaṇṭakenamhi, āvuso, viddho''ti. ''Kāya velāya, bhante''ti? ''Sāyameva, āvuso''ti. ''Kasmā na amhe pakkosittha, kaṇṭakaṃ uddharitvā tattha telampi siñceyyāmā''ti? ''Pakatiyā vijjhitvā ṭhitakaṇṭakameva uddharituṃ vāyamimhā, āvuso''ti. ''Sakkuṇittha, bhante, uddharitu''nti. ''Ekadesamattena me, āvuso, uddhaṭo''ti. Sesavatthūni dīghamajjhimaṭṭhakathāsu (dī. ni. aṭṭha. 2.373; ma. ni. aṭṭha. 1.106) satipaṭṭhānasuttaniddese vitthāritāneva.

Taṃ kiṃ maññatha, bhikkhaveti kasmā āraddhaṃ? Imasmiṃ pabbe dukkhalakkhaṇameva kathitaṃ, na aniccalakkhaṇaṃ. Taṃ dassetuṃ idamāraddhaṃ. Tīṇi lakkhaṇāni samodhānetvā dassetumpi āraddhameva. **Apacināti no ācinātī**ti vaṭṭaṃ vināseti, neva cināti. **Pajahati na upādiyatī**ti tadeva vissajjeti, na gaṇhāti. **Visineti na ussinetī**ti vikirati na sampiṇḍeti. **Vidhūpeti na sandhūpetī**ti nibbāpeti na jālāpeti.

Evaṃ passaṃ, bhikkhaveti idaṃ kasmā āraddhaṃ? Vaṭṭaṃ vināsetvā ṭhitaṃ mahākhīṇāsavaṃ dassessāmīti āraddhaṃ. Ettakena vā ṭhānena vipassanā kathitā, idāni saha vipassanāya cattāro magge dassetuṃ idaṃ āraddhaṃ. Atha vā ettakena ṭhānena paṭhamamaggo kathito, idāni saha vipassanāya tayo magge dassetuṃ idamāraddhaṃ. Ettakena vā ṭhānena tīṇi maggāni kathitāni, idāni saha vipassanāya arahattamaggaṃ dassetumpi idaṃ āraddhameva.

Sapajāpatikāti saddhiṃ pajāpatinā devarājena. **Ārakāva namassantī**ti dūratova namassanti, dūrepi ṭhitaṃ namassantiyeva āyasmantaṃ nītattheraṃ viya.

Thero kira pupphacchaḍḍakakulato nikkhamma pabbajito, khuraggeyeva arahattaṃ patvā cintesi – ''ahaṃ ajjeva pabbajito ajjeva me pabbajitakiccaṃ matthakaṃ pattaṃ, catupaccayasantosabhāvanārāmamaṇḍitaṃ mahāariyavaṃsapaṭipadaṃ pūressāmī''ti. So paṃsukūlatthāya sāvatthiṃ pavisitvā coḷakaṃ pariyesanto vicari. Atheko mahābrahmā samāpattito vuṭṭhāya manussapathaṃ olokento theraṃ disvā – ''ajjeva pabbajitvā ajjeva khuragge arahattaṃ patvā mahāariyavaṃsapaṭipadaṃ pūretuṃ coḷakaṃ pariyesatī''ti añjaliṃ paggayha namassamāno aṭṭhāsi. Tamañño mahābrahmā disvā ''kaṃ namassasī''ti? Pucchi. Nītattheraṃ namassāmīti. Kiṃ kāraṇāti? Ajjeva pabbajitvā ajjeva khuragge arahattaṃ patvā mahāariyavaṃsapaṭipadaṃ pūretuṃ coḷakaṃ pariyesatīti. Sopi naṃ namassamāno aṭṭhāsi. Athañño, athaññoti sattasatā mahābrahmāno namassamānā aṭṭhaṃsu. Tena vuttaṃ –

> ''Tā devatā sattasatā uḷārā,
> Brahmā vimānā abhinikkhamitvā;
> Nītaṃ namassanti pasannacittā,

‘Khīṇāsavo gaṇhati paṃsukūlaṃ’’’.

‘‘Tā devatā sattasatā uḷārā,
Brahmā vimānā abhinikkhamitvā;
Nītaṃ namassanti pasannacittā,
‘Khīṇāsavo kayirati paṃsukūlaṃ’’’.

‘‘‘Khīṇāsavo dhovati paṃsukūlaṃ’;
‘Khīṇāsavo rajati paṃsukūlaṃ’;
‘Khīṇāsavo pārupati paṃsakūla’’’nti.

Iti bhagavā imasmiṃ sutte desanaṃ tīhi bhavehi vinivattetvā arahattassa kūṭaṃ gaṇhi. Desanāpariyosāne pañcasatā bhikkhū arahatte patiṭṭhahiṃsu. Sattamaṃ.

8. Piṇḍolyasuttavaṇṇanā

80. Aṭṭhame **kismiñcideva pakaraṇe**ti kismiñcideva kāraṇe. **Paṇāmetvā**ti nīharitvā. Kismiṃ pana kāraṇe ete bhagavatā paṇāmitāti? Ekasmiñhi antovasse bhagavā sāvatthiyaṃ vasitvā vutthavasso pavāretvā mahābhikkhusaṅghaparivāro sāvatthito nikkhamitvā janapadacārikaṃ caranto kapilavatthuṃ patvā nigrodhārāmaṃ pāvisi. Sakyarājāno ‘‘satthā āgato’’ti sutvā pacchābhatte kappiyāni telamadhuphāṇitādīni ceva pānakāni ca kājasatehi gāhāpetvā vihāraṃ gantvā saṅghassa niyyātetvā satthāraṃ vanditvā paṭisanthāraṃ karontā ekamante nisīdiṃsu. Satthā tesaṃ madhuradhammakathaṃ kathento nisīdi. Tasmiṃ khaṇe ekacce bhikkhū senāsanaṃ paṭijagganti, ekacce mañcapīṭhādīni paññāpenti, sāmaṇerā appaharitaṃ karonti. Bhājanīyaṭṭhāne sampattabhikkhūpi atthi, asampattabhikkhūpi atthi. Sampattā asampattānaṃ lābhaṃ gaṇhantā, ‘‘amhākaṃ detha, amhākaṃ ācariyassa detha upajjhāyassa dethā’’ti kathentā mahāsaddamakaṃsu. Satthā sutvā theraṃ pucchi ‘‘ke pana te, ānanda, uccāsaddā mahāsaddā kevaṭṭā maññe macchavilope’’ti? Thero etamatthaṃ ārocesi. Satthā sutvā ‘‘āmisahetu, ānanda, bhikkhū mahāsaddaṃ karontī’’ti āha. ‘‘Āma, bhante’’ti. ‘‘Ananucchavikaṃ, ānanda, appatirūpaṃ. Na hi mayā kappasatasahassādhikāni cattāri asaṅkhyeyyāni cīvarādihetu pāramiyo pūritā, nāpi ime bhikkhū cīvarādihetu agārasmā anagāriyaṃ pabbajitā, arahattahetu pabbajitvā anatthaṃ atthasadisaṃ asāraṃ sārasadisaṃ karonti, gacchānanda, te bhikkhū paṇāmehī’’ti.

Pubbaṇhasamayanti dutiyadivase pubbaṇhasamayaṃ. **Beluvalaṭṭhikāya mūle**ti taruṇabeluvarukkhamūle. **Pabāḷho**ti pabāhito. Pavāḷhotipi pāṭho, pavāhitoti attho. Ubhayampi nīhaṭabhāvameva dīpeti. **Siyā aññathatta**nti pasādaññathattaṃ vā bhāvaññathattaṃ vā bhaveyya. Kathaṃ? ‘‘Sammāsambuddhena mayaṃ lahuke kāraṇe paṇāmitā’’ti pasādaṃ mandaṃ karontānaṃ pasādaññathattaṃ nāma hoti. Saliṅgeneva titthāyatanaṃ pakkamantānaṃ bhāvaññathattaṃ nāma. **Siyā vipariṇāmo**ti ettha pana ‘‘mayaṃ satthu ajjhāsayaṃ gaṇhituṃ sakkhissāmāti pabbajitā, naṃ gahetuṃ asakkontānaṃ kiṃ amhākaṃ pabbajjāyā’’ti? Sikkhaṃ paccakkhāya hīnāyāvattanaṃ vipariṇāmoti veditabbo. **Vacchassā**ti khīrūpakavacchassa. **Aññathatta**nti milāyanaaññathattaṃ. Khīrūpako hi vaccho mātu adassanena khīraṃ alabhanto milāyati kampati pavedhati. **Vipariṇāmo**ti maraṇaṃ. So hi khīraṃ alabhamāno khīrapipāsāya sussanto patitvā marati.

Bījānaṃ taruṇānanti udakena anuggahetabbānaṃ virūḷhabījānaṃ. **Aññathatta**nti milāyanaññathattameva. Tāni hi udakaṃ alabhantāni milāyanti. **Vipariṇāmo**ti vināso. Tāni hi udakaṃ alabhantāni sukkhitvā vinassanti, palālameva honti. **Anuggahito**ti āmisānuggahena ceva dhammānuggahena ca anuggahito. **Anuggaṇheyya**nti dvīhipi etehi anuggahehi anuggaṇheyyaṃ. Acirapabbajitā hi sāmaṇerā ceva daharabhikkhū ca cīvarādipaccayavekalle vā sati gelaññe vā satthārā vā ācariyupajjhāyehi vā āmisānuggahena ananuggahitā kilamantā na sakkonti sajjhāyaṃ vā manasikāraṃ vā kātuṃ, dhammānuggahena ananuggahitā uddesena ceva ovādānusāsaniyā ca parihāyamānā na

sakkonti akusalaṃ parivajjetvā kusalaṃ bhāvetuṃ. Imehi pana dvīhi anuggahehi anuggahitā kāyena akilamantā sajjhāyamanasikāre pavattitvā yathānusiṭṭhaṃ paṭipajjamānā aparabhāge taṃ anuggahaṃ alabhantāpi teneva purimānuggahena laddhabalā sāsane patiṭṭhahanti, tasmā bhagavato evaṃ parivitakko udapādi.

Bhagavato purato pāturahosīti satthu cittaṃ ñatvā – ‘‘ime bhikkhū bhagavatā paṇāmitā, idāni nesaṃ anuggahaṃ kātukāmo evaṃ cintesi, kāraṇaṃ bhagavā cintesi, ahamettha ussāhaṃ janessāmī’’ti purato pākaṭo ahosi. **Santettha bhikkhū**ti idaṃ so mahābrahmā yathā nāma byatto sūdo yadeva ambilaggādīsu rasajātaṃ rañño ruccati, taṃ abhisaṅkhārena sādutaraṃ katvā punadivase upanāmeti, evameva attano byattatāya bhagavatā āhaṭaupamaṃyeva **evametaṃ bhagavā**tiādivacanehi abhisaṅkharitvā bhagavantaṃ yācanto bhikkhusaṅghassa anuggahakaraṇatthaṃ vadati. Tattha **abhinandatū**ti ‘‘mama santikaṃ bhikkhusaṅgho āgacchatū’’ti. Evamassa āgamanaṃ sampiyāyamāno abhinandatu. **Abhivadatū**ti āgatassa ca ovādānusāsaniṃ dadanto abhivadatu.

Paṭisallānāti ekībhāvā. **Iddhābhisaṅkhāraṃ abhisaṅkhāsī**ti iddhiṃ akāsi. **Ekadvīhikāyā**ti ekeko ceva dve dve ca hutvā. **Sārajjamānarūpā**ti ottappamānasabhāvā bhāyamānā. Kasmā pana bhagavā tesaṃ tathā upasaṅkamanāya iddhimakāsīti? Hitapatthanāya. Yadi hi te vaggavaggā hutvā āgaccheyyuṃ, ‘‘bhagavā bhikkhusaṅghaṃ paṇāmetvā araññaṃ paviṭṭho ekadivasampi tattha vasituṃ nāsakkhi, vegeneva āgato’’ti keḷimpi kareyyuṃ. Atha nesaṃ neva buddhagāravaṃ paccupaṭṭhaheyya, na dhammadesanaṃ sampaṭicchituṃ samatthā bhaveyyuṃ. Sabhayānaṃ pana sasārajjānaṃ ekadvīhikāya āgacchantānaṃ buddhagāravañceva paccupaṭṭhitaṃ bhavissati, dhammadesanañca sampaṭicchituṃ sakkhissantīti cintetvā tesaṃ hitapatthanāya tathārūpaṃ iddhiṃ akāsi.

Nisīdiṃsūti tesu hi sārajjamānarūpesu āgacchantesu eko bhikkhu ‘‘mamaṃyeva satthā oloketi, maṃyeva maññe niggaṇhitukāmo’’ti saṇikaṃ āgantvā vanditvā nisīdi, athañño athaññoti evaṃ pañcabhikkhusatāni nisīdiṃsu. Evaṃ nisinnaṃ pana bhikkhusaṅghaṃ sīdantare sannisinnaṃ mahāsamuddaṃ viya nivāte padīpaṃ viya ca niccalaṃ disvā satthā cintesi – ‘‘imesaṃ bhikkhūnaṃ kīdisī dhammadesanā vaṭṭatī’’ti? Athassa etadahosi – ‘‘ime āhārahetu paṇāmitā, piṇḍiyālopadhammadesanāva nesaṃ sappāyā, taṃ dassetvā matthake tiparivaṭṭadesanaṃ desessāmi, desanāpariyosāne sabbe arahattaṃ pāpuṇissantī’’ti. Atha nesaṃ taṃ dhammadesanaṃ desento **antamidaṃ, bhikkhave**tiādimāha.

Tattha **anta**nti pacchimaṃ lāmakaṃ. **Yadidaṃ piṇḍolya**nti yaṃ evaṃ piṇḍapariyesanena jīvikaṃ kappentassa jīvitaṃ. Ayaṃ panettha padattho – piṇḍāya ulatīti piṇḍolo, piṇḍolassa kammaṃ **piṇḍolyaṃ,** piṇḍapariyesanena nipphāditajīvitanti attho. **Abhisāpo**ti akkoso. Kupitā hi manussā attano paccatthikaṃ ‘‘cīvaraṃ nivāsetvā kapālaṃ gahetvā piṇḍaṃ pariyesamāno carissatī’’ti akkosanti. Atha vā pana ‘‘kiṃ tuyhaṃ akātabbaṃ atthi, yo tvaṃ evaṃ balavā vīriyasampannopi hirottappaṃ pahāya kapaṇo viya piṇḍolo vicarasi pattapāṇī’’ti? Evampi akkosantiyeva. **Tañca kho eta**nti evaṃ taṃ abhisāpaṃ samānampi piṇḍolyaṃ. **Kulaputtā upenti atthavasikā**ti mama sāsane jātikulaputtā ca ācārakulaputtā ca atthavasikā kāraṇavasikā hutvā kāraṇavasaṃ paṭicca upenti.

Rājābhinītātiādīsu ye rañño santakaṃ khāditvā raññā bandhanāgāre bandhāpitā palāyitvā pabbajanti, te rājābhinītā nāma. Te hi raññā bandhanaṃ abhinītattā **rājābhinītā** nāma. Ye pana corehi aṭaviyaṃ gahetvā ekaccesu māriyamānesu ekacce ‘‘mayaṃ sāmi tumhehi vissaṭṭhā gehaṃ anajjhāvasitvā pabbajissāma, tattha yaṃ yaṃ buddhapūjādipuññaṃ karissāma, tato tumhākaṃ pattiṃ dassāmā’’ti tehi vissaṭṭhā pabbajanti, te **corābhinītā** nāma. Tepi hi corehi māretabbataṃ abhinītāti corābhinītā nāma. Ye pana iṇaṃ gahetvā paṭidātuṃ asakkontā palāyitvā pabbajanti, te **iṇaṭṭā** nāma, iṇapīḷitāti attho. Iṇaṭṭhātipi pāṭho, iṇe ṭhitāti attho. Ye rājacorachātakarogabhayānaṃ aññatarena abhibhūtā upaddutā pabbajanti, te **bhayaṭṭā** nāma, bhayapīḷitāti attho. Bhayaṭṭhātipi pāṭho, bhaye ṭhitāti attho. **Ājīvikāpakatā**ti ājīvikāya upaddutā abhibhūtā, puttadāraṃ posetuṃ asakkontāti attho. **Otiṇṇāmhā**ti anto anupaviṭṭhā.

So ca hoti abhijjhālūti idaṃ so kulaputto ‘‘dukkhassa antaṃ karissāmī’’tiādivasena cittaṃ uppādetvā pabbajito, aparabhāge, taṃ pabbajjaṃ tathārūpaṃ kātuṃ na sakkoti, taṃ dassetuṃ vuttaṃ. Tattha **abhijjhālū**ti parabhaṇḍānaṃ abhijjhāyitā. **Tibbasārāgo**ti bahalarāgo. **Byāpannacitto**ti pūtibhāvena vipannacitto. **Paduṭṭhamanasaṅkappo**ti tikhiṇasiṅgo viya goṇo duṭṭhacitto. **Muṭṭhassatī**ti bhattanikkhittakāko viya naṭṭhassati, idha kataṃ ettha nassati. **Asampajāno**ti nippañño. Khandhādiparicchedarahito. **Asamāhito**ti caṇḍasote baddhanāvā viya upacārappanābhāvena asaṇṭhito. **Vibbhantacitto**ti bandhāruḷhamago viya santamano. **Pākatindriyo**ti yathā gihī puttadhītaro olokento asaṃvutindriyo hoti, evaṃ asaṃvutindriyo.

Chavālātanti chavānaṃ daḍḍhaṭṭhāne alātaṃ. **Ubhatopadittaṃ majjhe gūthagata**nti pamāṇena aṭṭhaṅgulamattaṃ dvīsu ṭhānesu ādittaṃ majjhe gūthamakkhitaṃ. **Neva gāme**ti sace hi taṃ yuganaṅgalagopānasipakkhapāsakādīnaṃ atthāya upanetuṃ sakkā assa, gāme kaṭṭhatthaṃ phareyya. Sace khettakuṭiyaṃ kaṭṭhattharamañcakādīnaṃ atthāya upanetuṃ sakkā, araññe kaṭṭhatthaṃ phareyya. Yasmā pana ubhayathāpi na sakkā, tasmā evaṃ vuttaṃ. **Gihibhogā ca parihīno**ti yo agāre vasantehi gihīhi dāyajje bhājiyamāne bhogo laddhabbo assa, tato ca parihīno. **Sāmaññatthañcā**ti ācariyupajjhāyānaṃ ovāde ṭhatvā pariyattipaṭivedhavasena pattabbaṃ sāmaññatthañca. Imañca pana upamaṃ satthā na dussīlassa vasena āhari, parisuddhasīlassa pana alasassa abhijjhādīhi dosehi upahatassa puggalassa imaṃ upamaṃ āhari.

Tayome, bhikkhaveti kasmā āraddhaṃ? Imassa puggalassa chavālātasadisabhāvo neva mātāpitūhi kato, na ācariyupajjhāyehi, imehi pana pāpavitakkehi katoti dassanatthaṃ āraddhaṃ. **Animittaṃ vā samādhi**nti vipassanāsamādhiṃ. So hi niccanimittādīnaṃ samugghātanena animittoti vuccati. Ettha ca cattāro satipaṭṭhānā missakā, animittasamādhi pubbabhāgo. Animittasamādhi vā missako, satipaṭṭhānā pubbabhāgāti veditabbā.

Dvemā, bhikkhave, diṭṭhiyoti idaṃ pana na kevalaṃ animittasamādhibhāvanā imesaṃyeva tiṇṇaṃ mahāvitakkānaṃ pahānāya saṃvattati, sassatucchedadiṭṭhīnampi pana samugghātaṃ karotīti dassanatthaṃ vuttaṃ. **Na vajjavā assa**nti niddoso bhaveyyaṃ. Sesamettha uttānameva. Iti bhagavā imasmimpi sutte desanaṃ tīhi bhavehi vinivattetvā arahattena kūṭaṃ gaṇhi. Desanāvasāne pañcasatā bhikkhū saha paṭisambhidāhi arahattaṃ pāpuṇiṃsūti. Aṭṭhamaṃ.

9. Pālileyyasuttavaṇṇanā

81. Navame **cārikaṃ pakkāmī**ti kosambikānaṃ bhikkhūnaṃ kalahakāle satthā ekadivasaṃ dīghītissa kosalarañño vatthuṃ āharitvā ‘‘na hi verena verāni, sammantīdha kudācana’’ntiādīhi (dha. pa. 5) gāthāhi ovadati. Taṃdivasaṃ tesaṃ kalahaṃ karontānaṃyeva ratti vibhātā. Dutiyadivasepi bhagavā tameva vatthuṃ kathesi. Taṃdivasampi tesaṃ kalahaṃ karontānaṃyeva ratti vibhātā. Tatiyadivasepi bhagavā tameva vatthuṃ kathesi. Atha naṃ aññataro bhikkhu evamāha – ‘‘appossukko, bhante, bhagavā diṭṭhadhammasukhavihāraṃ anuyutto viharatu, mayametena bhaṇḍanena kalahena viggahena vivādena paññāyissāmā’’ti. Satthā ‘‘pariyādiṇṇarūpacittā kho ime moghapurisā, na ime sakkā saññāpetu’’nti cintetvā – ‘‘kiṃ mayhaṃ imehi, ekacāravāsaṃ vasissāmī’’ti? So pātova sarīrapaṭijagganaṃ katvā kosambiyaṃ piṇḍāya caritvā kañcipi anāmantetvā ekova adutiyo cārikaṃ pakkāmi.

Yasmiṃ, āvuso, samayeti idaṃ thero yasmāssa ajja bhagavā ekena bhikkhunā saddhiṃ pakkamissati, ajja dvīhi, ajja satena, ajja sahassena, ajja ekakovāti sabbo bhagavato cāro vidito pākaṭo paccakkho, tasmā āha.

Anupubbenāti gāmanigamapaṭipāṭiyā piṇḍāya caramāno ekacāravāsaṃ tāva vasamānaṃ bhikkhuṃ passitukāmo hutvā bālakaloṇakāragāmaṃ agamāsi. Tattha bhaguttherassa sakalapacchābhattañceva tiyāmarattiñca ekacāravāse ānisaṃsaṃ kathetvā punadivase tena pacchāsamaṇena piṇḍāya caritvā taṃ tattheva nivattetvā ‘‘samaggavāsaṃ vasamāne tayo kulaputte

passissāmī''ti pācīnavaṃsamigadāyaṃ agamāsi. Tesampi sakalapacchābhattañceva tiyāmarattiñca ekacāravāse ānisaṃsaṃ kathetvā te tattheva nivattetvā ekakova pālileyya nagarābhimukho pakkamitvā anupubbena pālileyyanagaraṃ sampatto. Tena vuttaṃ – ''anupubbena cārikaṃ caramāno yena pālileyyakaṃ, tadavasarī''ti.

Bhaddasālamūleti pālileyyavāsino bhagavato dānaṃ datvā pālileyyato avidūre rakkhitavanasaṇḍo nāma atthi, tattha bhagavato paṇṇasālaṃ katvā ''ettha vasathā''ti paṭiññaṃ kāretvā vāsayiṃsu. Bhaddasālo pana tattheko manāpo laddhako sālarukkho. Bhagavā taṃ nagaraṃ upanissāya tasmiṃ vanasaṇḍe paṇṇasālasamīpe tasmiṃ rukkhamūle viharati. Tena vuttaṃ ''bhaddasālamūle''ti.

Evaṃ viharante panettha tathāgate aññataro hatthināgo hatthinīhi hatthipotakādīhi gocarabhūmititthogāhanādīsu ubbāḷho yūthe ukkaṇṭhito ''kiṃ me imehi hatthīhī''ti? Yūthaṃ pahāya manussapathaṃ gacchanto pālileyyakavanasaṇḍe bhagavantaṃ disvā ghaṭasahassena nibbāpitasantāpo viya nibbuto hutvā satthu santike aṭṭhāsi. So tato paṭṭhāya satthu vattapaṭivattaṃ karonto mukhadhovanaṃ deti, nhānodakaṃ āharati, dantakaṭṭhaṃ deti, pariveṇaṃ sammajjati, araññato madhurāni phalāphalāni āharitvā satthuno deti. Satthā paribhogaṃ karoti.

Ekadivasaṃ satthā rattibhāgasamanantare caṅkamitvā pāsāṇaphalake nisīdi. Hatthīpi avidūre ṭhāne aṭṭhāsi. Satthā pacchato oloketvā na kiñci addasa, evaṃ purato ca ubhayapassesu ca. Athassa ''sukhaṃ vatāhaṃ aññatra tehi bhaṇḍanakārakehi vasāmī''ti cittaṃ uppajji. Hatthinopi ''mayā nāmitasākhaṃ aññe khādantā natthī''tiādīni cintetvā – ''sukhaṃ vata ekakova vasāmi, satthu vattaṃ kātuṃ labhāmī''ti cittaṃ uppajji. Satthā attano cittaṃ oloketvā – ''mama tāva īdisaṃ cittaṃ, kīdisaṃ nu kho hatthissā''ti tassāpi tādisameva disvā ''sameti no citta''nti imaṃ udānaṃ udānesi –

> ''Etaṃ nāgassa nāgena, īsādantassa hatthino;
> Sameti cittaṃ cittena, yadeko ramatī vane''ti. (mahāva. 467);

Atha kho sambahulā bhikkhūti atha evaṃ tathāgate tattha viharante pañcasatā disāsu vassaṃvutthā bhikkhū. **Yenāyasmā ānando**ti ''satthā kira bhikkhusaṅghaṃ paṇāmetvā araññaṃ paviṭṭho''ti attano dhammatāya satthu santikaṃ gantuṃ asakkontā yenāyasmā ānando, tenupasaṅkamiṃsu.

Anantarā āsavānaṃ khayoti maggānantaraṃ arahattaphalaṃ. **Vicayaso**ti vicayena, tesaṃ tesaṃ dhammānaṃ sabhāvavicinanasamatthena ñāṇena paricchinditvāti attho. **Dhammo**ti sāsanadhammo. Cattāro satipaṭṭhānātiādi ye ye koṭṭhāse paricchinditvā dhammo desito, tesaṃ pakāsanatthāya vuttaṃ. **Samanupassanā**ti diṭṭhisamanupassanā. **Saṅkhāro so**ti diṭṭhisaṅkhāro so. **Tatojo so saṅkhāro**ti tato taṇhāto so saṅkhāro jāto. Taṇhāsampayuttesu cittesupi catūsu cittesu esa jāyati. **Sāpi taṇhā**ti sā diṭṭhisaṅkhārassa paccayabhūtā taṇhā. **Sāpi vedanā**ti sā taṇhāya paccayabhūtā vedanā. **Sopi phasso**ti so vedanāya paccayo avijjāsamphasso. **Sāpi avijjā**ti sā phassasampayuttā avijjā.

No cassaṃ, **no ca me siyā**ti sace ahaṃ na bhaveyyaṃ, mama parikkhāropi na bhaveyya. **Nābhavissaṃ, na me bhavissatī**ti sace pana āyatimpi ahaṃ na bhavissāmi, evaṃ mama parikkhāropi na bhavissati. Ettake ṭhāne bhagavā tena bhikkhunā gahitagahitadiṭṭhiṃ vissajjāpento āgato puggalajjhāsayenapi desanāvilāsenapi. **Tatojo so saṅkhāro**ti taṇhāsampayuttacitte vicikicchāva natthi, kathaṃ vicikicchāsaṅkhāro taṇhāto jāyatīti? Appahīnattā. Yassa hi taṇhāya appahīnāya so uppajjati, taṃ sandhāyetaṃ vuttaṃ. Diṭṭhiyāpi eseva nayo labbhatiyeva catūsu hi cittuppādesu sampayuttadiṭṭhi nāma natthi. Yasmā pana taṇhāya appahīnattā sā uppajjati, tasmā taṃ sandhāya tatrāpi ayamattho yujjati. Iti imasmiṃ sutte tevīsatiyā ṭhānesu arahattaṃ pāpetvā vipassanā kathitā. Navamaṃ.

10. Puṇṇamasuttavaṇṇanā

82. Dasame **tadahuposathe**tiādi pavāraṇasutte vitthāritameva. **Kiñcideva desa**nti kiñci kāraṇaṃ. **Sake āsane nisīditvā puccha yadākaṅkhasī**ti kasmā evamāha? So kira bhikkhu pañcasatabhikkhuparivāro. Ācariye pana ṭhitake pucchante sace te bhikkhū nisīdanti, satthari gāravaṃ kataṃ hoti, ācariye agāravaṃ. Sace uṭṭhahanti, ācariye gāravaṃ kataṃ hoti, satthari agāravaṃ. Iti nesaṃ cittaṃ anekaggaṃ bhavissati, desanaṃ sampaṭicchituṃ na sakkhissanti. Tasmiṃ pana nisīditvā pucchante tesaṃ cittaṃ ekaggaṃ bhavissati, desanaṃ sampaṭicchituṃ sakkhissantīti ñatvā bhagavā evamāha. **Ime nu kho, bhante**ti ayaṃ thero pañcannaṃ bhikkhusatānaṃ ācariyo, pañcakkhandhamattampi nappajānātīti na vattabbo. Pañhaṃ pucchantena pana ‘‘ime pañcupādānakkhandhā, na aññe’’ti evaṃ jānantena viya hutvā pucchituṃ na vaṭṭati, tasmā ajānanto viya pucchati. Tepi cassa antevāsikā ‘‘amhākaṃ ācariyo ‘ahaṃ jānāmī’ti na katheti, sabbaññutaññāṇena pana saddhiṃ saṃsanditvāva kathetī’’ti sotabbaṃ saddhātabbaṃ maññissantītipi ajānanto viya pucchati.

Chandamūlakāti taṇhāchandamūlakā. **Na kho bhikkhu taññeva upādānaṃ te pañcupādānakkhandhā**ti yasmā chandarāgamattaṃ pañcakkhandhā na hoti, tasmā idaṃ vuttaṃ. Yasmā pana sahajātato vā ārammaṇato vā khandhe muñcitvā upādānaṃ natthi, tasmā **nāpi aññatra pañcahi upādānakkhandhehi upādāna**nti vuttaṃ. Taṇhāsampayuttasmiñhi citte vattamāne taṃcittasamuṭṭhānarūpaṃ rūpakkhandho, ṭhapetvā taṃ taṇhaṃ sesā arūpadhammā cattāro khandhāti sahajātatopi khandhe muñcitvā upādānaṃ natthi. Upādānassa pana rūpādīsu aññataraṃ ārammaṇaṃ katvā uppajjanato ārammaṇatopi pañcakkhandhe muñcitvā upādānaṃ natthi. **Chandarāgavemattatā**ti chandarāganānattaṃ. **Evaṃ kho bhikkhū**ti evaṃ rūpārammaṇassa chandarāgassa vedanādīsu aññataraṃ ārammaṇaṃ akaraṇato siyā chandarāgavemattatā. **Khandhādhivacana**nti khandhāti ayaṃ paññatti. Ayaṃ pana anusandhi na ghaṭiyati, kiñcāpi na ghaṭiyati, sānusandhikāva pucchā, sānusandhikaṃ vissajjanaṃ. Ayañhi thero tesaṃ tesaṃ bhikkhūnaṃ ajjhāsayena pucchati, satthāpi tesaṃ tesaṃ ajjhāsayeneva vissajjeti. Sesaṃ sabbattha uttānameva. Dasamaṃ.

Imassa ca pana vaggassa ekekasmiṃ sutte pañcasatā pañcasatā bhikkhū arahattaṃ pattāti.

Khajjanīyavaggo aṭṭhamo.

9. Theravaggo

1. Ānandasuttavaṇṇanā

83. Theravaggassa paṭhame **mantāṇiputto**ti, mantāṇiyā nāma brāhmaṇiyā putto. **Upādāyā**ti āgamma ārabbha sandhāya paṭicca. **Asmīti hotī**ti asmīti evaṃ pavattaṃ taṇhāmānadiṭṭhipapañcattayaṃ hoti. **Daharo**ti taruṇo. **Yuvā**ti yobbanena samannāgato. **Maṇḍanakajātiko**ti maṇḍanakasabhāvo maṇḍanakasīlo. **Mukhanimitta**nti mukhapaṭibimbaṃ. Tañhi parisuddhaṃ ādāsamaṇḍalaṃ paṭicca paññāyati. Kiṃ pana taṃ olokayato sakamukhaṃ paññāyati, paramukhanti? Yadi sakaṃ bhaveyya, parammukhaṃ hutvā paññāyeyya, atha parassa bhaveyya, vaṇṇādīhi asadisaṃ hutvā paññāyeyya. Tasmā na taṃ attano, na parassa, ādāsaṃ pana nissāya nibhāsarūpaṃ nāma taṃ paññāyatīti vadanti. Atha yaṃ udake paññāyati, taṃ kena kāraṇenāti? Mahābhūtānaṃ visuddhatāya. **Dhammo me abhisamito**ti mayā ñāṇena catusaccadhammo abhisamāgato, sotāpannosmi jātoti kathesi. Paṭhamaṃ.

2. Tissasuttavaṇṇanā

84. Dutiye **madhurakajāto viyā**ti sañjātagarubhāvo viya akammañño. **Disāpi me**ti ayaṃ puratthimā ayaṃ dakkhiṇāti evaṃ disāpi mayhaṃ na pakkhāyanti, na pākaṭā hontīti vadati. **Dhammāpi maṃ na paṭibhantī**ti pariyattidhammāpi mayhaṃ na upaṭṭhahanti, uggahitaṃ sajjhāyitaṃ na dissatīti vadati. **Vicikicchā**ti no mahāvicikicchā. Na hi tassa ‘‘sāsanaṃ niyyānikaṃ nu kho, na nu kho’’ti vimati uppajjati. Evaṃ panassa hoti ‘‘sakkhissāmi nu kho samaṇadhammaṃ kātuṃ, udāhu pattacīvaradhāraṇamattameva karissāmī’’ti.

Kāmānametaṃ adhivacananti yathā hi ninnaṃ pallalaṃ olokentassa dassanarāmaṇeyyakamattaṃ atthi, yo panettha otarati, taṃ caṇḍamīnākulatāya ākaḍḍhitvā anayabyasanaṃ pāpeti, evamevaṃ pañcasu kāmaguṇesu cakkhudvārādīnaṃ ārammaṇe rāmaṇeyyakamattaṃ atthi, yo panettha gedhaṃ āpajjati, taṃ ākaḍḍhitvā nirayādīsu eva pakkhipanti. Appassādā hi kāmā bahudukkhā bahupāyāsā, ādīnavo ettha bhiyyoti imaṃ atthavasaṃ paṭicca ‘‘kāmānametaṃ adhivacana’’nti vuttaṃ. **Ahamanuggahenā**ti ahaṃ dhammāmisānuggahehi anuggaṇhāmi. **Abhinandī**ti sampaṭicchi. Na kevalañca abhinandi, imaṃ pana satthu santikā assāsaṃ labhitvā ghaṭento vāyamanto katipāhena arahatte patiṭṭhāsi. Dutiyaṃ.

3. Yamakasuttavaṇṇanā

85. Tatiye **diṭṭhigata**nti sace hissa evaṃ bhaveyya ‘‘saṅkhārā uppajjanti ceva nirujjhanti ca, saṅkhārappavattameva appavattaṃ hotī’’ti, diṭṭhigataṃ nāma na bhaveyya, sāsanāvacarikaṃ ñāṇaṃ bhaveyya. Yasmā panassa ‘‘satto ucchijjati vinassatī’’ti ahosi, tasmā diṭṭhigataṃ nāma jātaṃ. **Thāmasā parāmāsā**ti diṭṭhithāmena ceva diṭṭhiparāmāsena ca.

Yenāyasmā sāriputtoti yathā nāma paccante kupite taṃ vūpasametuṃ asakkontā rājapurisā senāpatissa vā rañño vā santikaṃ gacchanti, evaṃ diṭṭhigatavasena tasmiṃ there kupite taṃ vūpasametuṃ asakkontā te bhikkhū yena dhammarājassa dhammasenāpati āyasmā sāriputto, tenupasaṅkamiṃsu. **Evaṃbyākho**ti tesaṃ bhikkhūnaṃ santike viya therassa sammukhā paggayha vattuṃ asakkonto olambantena hadayena ‘‘evaṃbyākho’’ti āha. **Taṃ kiṃ maññasi, āvuso**ti? Idaṃ thero tassa vacanaṃ sutvā, ‘‘nāyaṃ attano laddhiyaṃ dosaṃ passati, dhammadesanāya assa taṃ pākaṭaṃ karissāmī’’ti cintetvā tiparivaṭṭaṃ desanaṃ desetuṃ ārabhi.

Taṃ kiṃ maññasi, āvuso yamaka, rūpaṃ tathāgatoti idaṃ kasmā āraddhaṃ? Anuyogavattaṃ dāpanatthaṃ. Tiparivaṭṭadesanāvasānasmiñhi thero sotāpanno jāto. Atha naṃ anuyogavattaṃ dāpetuṃ ‘‘taṃ kiṃ maññasī’’tiādimāha? **Tathāgato**ti satto. Rūpaṃ vedanā saññā saṅkhārā viññāṇanti ime pañcakkhandhe sampiṇḍetvā ‘‘tathāgato’’ti samanupassasīti pucchati. **Ettha ca te, āvuso**ti idaṃ therassa anuyoge bhummaṃ. Idaṃ vuttaṃ hoti – ettha ca te ettake ṭhāne diṭṭheva dhamme saccato thirato satte anupalabbhiyamāneti. **Sace taṃ, āvuso**ti idametaṃ aññaṃ byākarāpetukāmo pucchati. **Yaṃ dukkhaṃ taṃ niruddha**nti yaṃ dukkhaṃ, tadeva niruddhaṃ, añño satto nirujjhanako nāma natthi, evaṃ byākareyyanti attho.

Etasseva atthassāti etassa paṭhamamaggassa. **Bhiyyosomattāya ñāṇāyā**ti atirekappamāṇassa ñāṇassa atthāya, sahavipassanakānaṃ upari ca tiṇṇaṃ maggānaṃ āvibhāvatthāyāti attho. **Ārakkhasampanno**ti antoārakkhena ceva bahiārakkhena ca samannāgato. **Ayogakkhemakāmo**ti catūhi yogehi khemabhāvaṃ anicchanto. **Pasayhā**ti pasayhitvā abhibhavitvā. **Anupakhajjā**ti anupavisitvā.

Pubbuṭṭhāyītiādīsu dūratova āgacchantaṃ disvā āsanato paṭhamataraṃ vuṭṭhātīti **pubbuṭṭhāyī**. Tassa āsanaṃ datvā tasmiṃ nisinne pacchā nipatati nisīdatīti, **pacchānipātī**. Pātova vuṭṭhāya ‘‘ettakā kasituṃ gacchatha, ettakā vapitu’’nti vā sabbapaṭhamaṃ vuṭṭhātīti **pubbuṭṭhāyī**. Sāyaṃ sabbesu attano attano vasanaṭṭhānaṃ gatesu gehassa samantato ārakkhaṃ saṃvidhāya dvārāni thaketvā sabbapacchā nipajjanatopi **pacchānipātī**. ‘‘Kiṃ karomi, ayyaputta? Kiṃ karomi ayyaputtā’’ti? Mukhaṃ olokento kiṃkāraṃ paṭisāvetīti **kiṃkārapaṭissāvī**. Manāpaṃ caratīti **manāpacārī**. Piyaṃ vadatīti **piyavādī. Mittatopi naṃ saddaheyyā**ti mitto me ayanti saddaheyya. **Vissāsaṃ āpajjeyyā**ti ekato pānabhojanādiṃ karonto vissāsiko bhaveyya. **Saṃvissattho**ti suṭṭhu vissattho.

Evameva khoti ettha idaṃ opammasaṃsandanaṃ – bālagahapatiputto viya hi vaṭṭasannissitakāle assutavā puthujjano, vadhakapaccāmitto viya abaladubbalā pañcakkhandhā, vadhakapaccāmittassa ‘‘bālagahapatiputtaṃ upaṭṭhahissāmī’’ti upagatakālo viya paṭisandhikkhaṇe upagatā pañcakkhandhā, tassa hi ‘‘na me ayaṃ sahāyo, vadhakapaccatthiko aya’’nti ajānanakālo viya vaṭṭanissitaputhujjanassa pañcakkhandhe ‘‘na ime mayha’’nti agahetvā ‘‘mama rūpaṃ, mama vedanā, mama saññā, mama

saṅkhārā, mama viññāṇa’’nti gahitakālo, vadhakapaccatthikassa ‘‘mitto me aya’’nti gahetvā sakkārakaraṇakālo viya ‘‘mama ime’’ti gahetvā pañcannaṃ khandhānaṃ nhāpanabhojanādīhi sakkārakaraṇakālo, ‘‘ativissattho me aya’’nti ñatvā sakkāraṃ karontasseva asinā sīsacchindanaṃ viya vissatthassa bālaputhujjanassa tikhiṇehi bhijjamānehi khandhehi jīvitapariyādānaṃ veditabbaṃ.

Upetīti upagacchati. **Upādiyatī**ti gaṇhāti. **Adhiṭṭhātī**ti adhitiṭṭhati. **Attā me**ti ayaṃ me attāti. **Sutavā ca kho, āvuso, ariyasāvako**ti yathā pana paṇḍito gahapatiputto evaṃ upagataṃ paccatthikaṃ ‘‘paccatthiko me aya’’nti ñatvā appamatto tāni tāni kammāni kāretvā anatthaṃ pariharati, atthaṃ pāpuṇāti, evaṃ sutavā ariyasāvakopi ‘‘na rūpaṃ attato samanupassatī’’tiādinā nayena pañcakkhandhe ahanti vā mamanti vā agahetvā, ‘‘paccatthikā me ete’’ti ñatvā rūpasattakaarūpasattakādivasena vipassanāya yojetvāva tatonidānaṃ dukkhaṃ parivajjetvā aggaphalaṃ arahattaṃ pāpuṇāti. Sesamettha uttānameva. Tatiyaṃ.

4. Anurādhasuttavaṇṇanā

86. Catutthe **araññakuṭikāya**nti tasseva vihārassa paccante paṇṇasālāyaṃ. **Taṃ tathāgato**ti tumhākaṃ satthā tathāgato taṃ sattaṃ tathāgataṃ. **Aññatra imehī**ti tassa kira evaṃ ahosi ‘‘ime sāsanassa paṭipakkhā paṭivilomā, yathā ime bhaṇanti, na evaṃ satthā paññāpessati, aññathā paññāpessatī’’ti. Tasmā evamāha. **Evaṃ vutte te aññatitthiyā**ti evaṃ therena attano ca paresañca samayaṃ ajānitvā vutte ekadesena sāsanasamayaṃ jānantā therassa vāde dosaṃ dātukāmā te aññatitthiyā paribbājakā āyasmantaṃ anurādhaṃ etadavocuṃ.

Taṃ kiṃ maññasi anurādhāti satthā tassa kathaṃ sutvā cintesi – ‘‘ayaṃ bhikkhu attano laddhiyaṃ dosaṃ na jānāti, kārako panesa yuttayogo, dhammadesanāya eva naṃ jānāpessāmī’’ti tiparivaṭṭaṃ desanaṃ desetukāmo ‘‘taṃ kiṃ maññasi, anurādhā’’tiādimāha. Athassa tāya desanāya arahattappattassa anuyogavattaṃ āropento **taṃ kiṃ maññasi, anurādha? Rūpaṃ tathāgato**tiādimāha. **Dukkhañceva paññapemi, dukkhassa ca nirodha**nti vaṭṭadukkhañceva vaṭṭadukkhassa ca nirodhaṃ nibbānaṃ paññapemi. Dukkhanti vā vacanena dukkhasaccaṃ gahitaṃ. Tasmiṃ gahite samudayasaccaṃ gahitameva hoti, tassa mūlattā. Nirodhanti vacanena nirodhasaccaṃ gahitaṃ. Tasmiṃ gahite maggasaccaṃ gahitameva hoti tassa upāyattā. Iti pubbe cāhaṃ, anurādha, etarahi ca catusaccameva paññapemīti dasseti. Evaṃ imasmiṃ sutte vaṭṭavivaṭṭameva kathitaṃ. Catutthaṃ.

5. Vakkalisuttavaṇṇanā

87. Pañcame **kumbhakāranivesane**ti kumbhakārasālāyaṃ. Thero kira vutthavasso pavāretvā bhagavantaṃ dassanāya āgacchati. Tassa nagaramajjhe mahāābādho uppajji, pādā na vahanti. Atha naṃ mañcakasivikāya kumbhakārasālaṃ āhariṃsu. Sā ca sālā tesaṃ kammasālā, na nivesanasālā. Taṃ sandhāya vuttaṃ ‘‘kumbhakāranivesane viharatī’’ti. **Bāḷhagilāno**ti adhimattagilāno. **Samadhosī**ti samantato adhosi, calanākārena apacitiṃ dassesi. Vattaṃ kiretaṃ bāḷhagilānenapi buḍḍhataraṃ disvā uṭṭhānākārena apaciti dassetabbā. Tena pana ‘‘mā cali mā calī’’ti vattabbo. **Santimāni āsanānī**ti buddhakālasmiñhi ekassapi bhikkhuno vasanaṭṭhāne ‘‘sace satthā āgacchissati, idha nisīdissatī’’ti āsanaṃ paññattameva hoti antamaso phalakamattampi paṇṇasanthāramattampi. **Khamanīyaṃ yāpanīya**nti kacci dukkhaṃ khamituṃ iriyāpathaṃ vā yāpetuṃ sakkāti pucchati. **Paṭikkamantī**ti nivattanti. **Abhikkamantī**ti adhigacchanti. **Paṭikkamosāna**nti paṭikkamo etāsaṃ. **Sīlato na upavadatī**ti sīlaṃ ārabbha sīlabhāvena na upavadati. **Cirapaṭikāha**nti cirapaṭiko ahaṃ, cirato paṭṭhāya ahanti attho. **Pūtikāyenā**ti attano suvaṇṇavaṇṇampi kāyaṃ bhagavā dhuvapaggharaṇaṭṭhena evamāha. **Yo kho, vakkali, dhamma**nti idha bhagavā ‘‘dhammakāyo kho, mahārāja, tathāgato’’ti vuttaṃ dhammakāyataṃ dasseti. Navavidho hi lokuttaradhammo tathāgatassa kāyo nāma.

Idāni therassa tiparivaṭṭadhammadesanaṃ ārabhanto **taṃ kiṃ maññasī**tiādimāha. **Kāḷasilā**ti kāḷasilāvihāro. **Vimokkhāyā**ti maggavimokkhatthāya. **Suvimutto vimuccissatī**ti arahattaphalavimuttiyā

vimutto hutvā vimuccissati. Tā kira devatā ‘‘yena nīhārena iminā vipassanā āraddhā, anantarāyena arahattaṃ pāpuṇissatī’’ti ñatvā evamāhaṃsu. **Apāpaka**nti alāmakaṃ. **Satthaṃ āharesī**ti thero kira adhimāniko ahosi. So samādhivipassanāhi vikkhambhitānaṃ kilesānaṃ samudācāraṃ apassanto ‘‘khīṇāsavomhī’’ti saññī hutvā ‘‘kiṃ me iminā dukkhena jīvitena? Satthaṃ āharitvā marissāmī’’ti tikhiṇena satthena kaṇṭhanāḷaṃ chindi. Athassa dukkhā vedanā uppajji. So tasmiṃ khaṇe attano puthujjanabhāvaṃ ñatvā avissaṭṭhakammaṭṭhānattā sīghaṃ mūlakammaṭṭhānaṃ ādāya sammasanto arahattaṃ pāpuṇitvāva kālamakāsi. Paccavekkhaṇā panassa ca kathaṃ ahosīti? Khīṇāsavassa ekūnavīsati paccavekkhaṇā na sabbāva avassaṃ laddhabbā, tikhiṇenāpi pana asinā sīse chijjante ekaṃ dve ñāṇāni avassaṃ uppajjanti.

Vivattakkhandhanti parivattakkhandhaṃ. **Semāna**nti sayamānaṃ. Thero kira uttānako nipanno satthaṃ āhari. Tassa sarīraṃ yathāṭhitameva ahosi. Sīsaṃ pana dakkhiṇapassena parivattitvā aṭṭhāsi. Ariyasāvakā hi yebhuyyena dakkhiṇapasseneva kālaṃ karonti. Tenassa sarīraṃ yathāṭhitaṃyeva ahosi. Sīsaṃ pana dakkhiṇapassena parivattitvā ṭhitaṃ. Taṃ sandhāya vivattakkhandho nāma jātotipi vadanti. **Dhūmāyitatta**nti dhūmāyanabhāvaṃ. **Timirāyitatta**nti timirāyanabhāvaṃ. Dhūmavalāhakaṃ viya timiravalāhakaṃ viya cāti attho. Pañcamaṃ.

6. Assajisuttavaṇṇanā

88. Chaṭṭhe **kassapakārāme**ti kassapaseṭṭhinā kārite ārāme. **Kāyasaṅkhāre**ti assāsapassāse. So hi te catutthajjhānena passambhitvā passambhitvā vihāsi. **Evaṃ hotī**ti idāni taṃ samādhiṃ appaṭilabhantassa evaṃ hoti. **No cassāhaṃ parihāyāmī**ti kacci nu kho ahaṃ sāsanato na parihāyāmi? Tassa kira ābādhadosena appitappitā samāpatti parihāyi, tasmā evaṃ cintesi. **Samādhisārakā samādhisāmaññā**ti samādhiṃyeva sārañca sāmaññañca maññanti. Mayhaṃ pana sāsane na etaṃ sāraṃ, vipassanāmaggaphalāni sāraṃ. So tvaṃ samādhito parihāyanto kasmā cintesi ‘‘sāsanato parihāyāmī’’ti. Evaṃ theraṃ assāsetvā idānissa tiparivaṭṭaṃ dhammadesanaṃ ārabhanto **taṃ kiṃ maññasī**tiādimāha. Athassa tiparivaṭṭadesanāvasāne arahattaṃ pattassa satatavihāraṃ dassento **so sukhaṃ ce vedanaṃ vedayatī**tiādimāha. Tattha **anabhinanditāti pajānātī**ti sukhavedanāya tāva abhinandanā hotu, dukkhavedanāya kathaṃ hotīti? Dukkhaṃ patvā sukhaṃ pattheti, yadaggena sukhaṃ pattheti, tadaggena dukkhaṃ patthetiyeva. Sukhavipariṇāmena hi dukkhaṃ āgatameva hotīti evaṃ dukkhe abhinandanā veditabbā. Sesaṃ pubbe vuttanayamevāti. Chaṭṭhaṃ.

7. Khemakasuttavaṇṇanā

89. Sattame **attaniya**nti attano parikkhārajātaṃ. **Asmīti adhigata**nti asmīti evaṃ pavattā taṇhāmānā adhigatā. **Sandhāvanikāyā**ti punappunaṃ gamanāgamanena. **Upasaṅkamī**ti badarikārāmato gāvutamattaṃ ghositārāmaṃ agamāsi. Dāsakatthero pana catukkhattuṃ gamanāgamanena taṃdivasaṃ dviyojanaṃ addhānaṃ āhiṇḍi. Kasmā pana taṃ therā pahiṇiṃsu? Vissutassa dhammakathikassa santikā dhammaṃ suṇissāmāti. Sayaṃ kasmā na gatāti? Therassa vasanaṭṭhānaṃ araññaṃ sambādhaṃ, tattha saṭṭhimattānaṃ therānaṃ ṭhātuṃ vā nisīdituṃ vā okāso natthīti na gatā. ‘‘Idhāgantvā amhākaṃ dhammaṃ kathetū’’tipi kasmā pana na pahiṇiṃsūti? Therassa ābādhikattā. Atha kasmā punappunaṃ pahiṇiṃsūti? Sayameva ñatvā amhākaṃ kathetuṃ āgamissatīti. Theropi tesaṃ ajjhāsayaṃ ñatvāva agamāsīti.

Na khvāhaṃ, āvuso, rūpanti yo hi rūpameva asmīti vadati, tena itare cattāro khandhā paccakkhātā honti. Yo aññatra rūpā vadati, tena rūpaṃ paccakkhātaṃ hoti. Vedanādīsupi eseva nayo. Therassa pana samūhato pañcasupi khandhesu asmīti adhigato, tasmā evamāha. **Hotevā**ti hotiyeva. **Anusahagato**ti sukhumo. **Ūse**ti chārikākhāre. **Khāre**ti ūsakhāre. **Sammadditvā**ti temetvā khādetvā.

Evameva khoti ettha idaṃ opammasaṃsandanaṃ – kiliṭṭhavatthaṃ viya hi puthujjanassa cittācāro, tayo khārā viya tisso anupassanā, tīhi khārehi dhotavatthaṃ viya desanāya madditvā ṭhito anāgāmino

cittācāro, anusahagato ūsādigandho viya arahattamaggavajjhā kilesā, gandhakaraṇḍako viya arahattamaggañāṇaṃ gandhakaraṇḍakaṃ āgamma anusahagatānaṃ ūsagandhādīnaṃ samugghāto viya arahattamaggena sabbakilesakkhayo, gandhaparibhāvitavatthaṃ nivāsetvā chaṇadivase antaravīthiyaṃ sugandhagandhino vicaraṇaṃ viya khīṇāsavassa sīlagandhādīhi dasa disā upavāyantassa yathākāmacāro.

Ācikkhitunti kathetuṃ. **Desetu**nti pakāsetuṃ. **Paññāpetu**nti jānāpetuṃ. **Paṭṭhapetu**nti patiṭṭhāpetuṃ. **Vivaritu**nti vivaṭaṃ kātuṃ. **Vibhajitu**nti suvibhattaṃ kātuṃ. **Uttānīkātu**nti uttānakaṃ kātuṃ. **Saṭṭhimattānaṃ therāna**nti te kira therena kathitakathitaṭṭhāne vipassanaṃ paṭṭhapetvā uparūpari sammasantā desanāpariyosāne arahattaṃ pāpuṇiṃsu. Theropi aññena nīhārena akathetvā vipassanāsahagatacitteneva kathesi. Tasmā sopi arahattaṃ pāpuṇi. Tena vuttaṃ – ‘‘saṭṭhimattānaṃ therānaṃ bhikkhūnaṃ anupādāya āsavehi cittāni vimucciṃsu āyasmato khemakassa cā’’ti. Sattamaṃ.

8. Channasuttavaṇṇanā

90. Aṭṭhame **āyasmā channo**ti tathāgatena saddhiṃ ekadivase jāto mahābhinikkhamanadivase saddhiṃ nikkhamitvā puna aparabhāge satthu santike pabbajitvā ‘‘amhākaṃ buddho amhākaṃ dhammo’’ti evaṃ makkhī ceva paḷāsī ca hutvā sabrahmacārīnaṃ pharusavācāya saṅghaṭṭanaṃ karonto thero. **Avāpuraṇaṃ ādāyā**ti kuñcikaṃ gahetvā. **Vihārena vihāraṃ upasaṅkamitvā**ti ekaṃ vihāraṃ pavisitvā tato aññaṃ, tato aññanti evaṃ tena tena vihārena taṃ taṃ vihāraṃ upasaṅkamitvā. **Etadavoca ovadantu ma**nti kasmā evaṃ mahantena ussāhena tattha tattha gantvā etaṃ avocāti? Uppannasaṃvegatāya. Tassa hi parinibbute satthari dhammasaṅgāhakattherehi pesito āyasmā ānando kosambiṃ gantvā brahmadaṇḍaṃ adāsi. So dinne brahmadaṇḍe sañjātapariḷāho visaññībhūto patitvā puna saññaṃ labhitvā vuṭṭhāya ekassa bhikkhuno santikaṃ gato, so tena saddhiṃ kiñci na kathesi. Aññassa santikaṃ agamāsi, sopi na kathesīti evaṃ sakalavihāraṃ vicaritvā nibbinno pattacīvaraṃ ādāya bārāṇasiṃ gantvā uppannasaṃvego tattha tattha gantvā evaṃ avoca.

Sabbe saṅkhārā aniccāti sabbe tebhūmakasaṅkhārā aniccā. **Sabbe dhammā anattā**ti sabbe catubhūmakadhammā anattā. Iti sabbepi te bhikkhū theraṃ ovadantā aniccalakkhaṇaṃ anattalakkhaṇanti dveva lakkhaṇāni kathetvā dukkhalakkhaṇaṃ na kathayiṃsu. Kasmā? Evaṃ kira nesaṃ ahosi – ‘‘ayaṃ bhikkhu vādī dukkhalakkhaṇe paññāpiyamāne rūpaṃ dukkhaṃ…pe… viññāṇaṃ dukkhaṃ, maggo dukkho, phalaṃ dukkhanti ‘tumhe dukkhappattā bhikkhū nāmā’ti gahaṇaṃ gaṇheyya, yathā gahaṇaṃ gahetuṃ na sakkoti, evaṃ niddosamevassa katvā kathessāmā’’ti dveva lakkhaṇāni kathayiṃsu.

Paritassanā upādānaṃ uppajjatīti paritassanā ca upādānañca uppajjati. **Paccudāvattati mānasaṃ, atha ko carahi me attā**ti yadi rūpādīsu ekopi anattā, atha ko nāma me attāti evaṃ paṭinivattati ‘‘mayhaṃ mānasa’’nti. Ayaṃ kira thero paccaye apariggahetvā vipassanaṃ paṭṭhapesi, sāssa dubbalavipassanā attagāhaṃ pariyādātuṃ asakkuṇantī saṅkhāresu suññato upaṭṭhahantesu ‘‘ucchijjissāmi vinassissāmī’’ti ucchedadiṭṭhiyā ceva paritassanāya ca paccayo ahosi. So ca attānaṃ pāpate papatantaṃ viya disvā, ‘‘paritassanā upādānaṃ uppajjati, paccudāvattati mānasaṃ, atha ko carahi me attā’’ti āha. **Na kho panevaṃ dhammaṃ passato hotī**ti catusaccadhammaṃ passantassa evaṃ na hoti. **Tāvatikā vissaṭṭhī**ti tattako vissāso. **Sammukhā meta**nti thero tassa vacanaṃ sutvā, ‘‘kīdisā nu kho imassa dhammadesanā sappāyā’’ti? Cintento tepiṭakaṃ buddhavacanaṃ vicinitvā kaccānasuttaṃ (saṃ. ni. 2.15) addasa ‘‘idaṃ āditova diṭṭhiviniveṭhanaṃ katvā majjhe buddhabalaṃ dīpetvā saṇhasukhumapaccayākāraṃ pakāsayamānaṃ gataṃ, idamassa desessāmī’’ti dassento ‘‘sammukhā meta’’ntiādimāha. Aṭṭhamaṃ.

9-10. Rāhulasuttādivaṇṇanā

91-92. Navamadasamāni rāhulasaṃyutte (saṃ. ni. 2.188) vuttatthāneva. Kevalaṃ hetāni ayaṃ theravaggoti katvā idhāgatānīti. Navamadasamāni.

Theravaggo navamo.

10. Pupphavaggo

1. Nadīsuttavaṇṇanā

93. Pupphavaggassa paṭhame **pabbateyyā**ti pabbate pavattā. **Ohārinī**ti sote patitapatitāni tiṇapaṇṇakaṭṭhādīni heṭṭhāhārinī. **Dūraṅgamā**ti nikkhantaṭṭhānato paṭṭhāya catupañcayojanasatagāminī. **Sīghasotā**ti caṇḍasotā. **Kāsā**tiādīni sabbāni tiṇajātāni. **Rukkhā**ti eraṇḍādayo dubbalarukkhā. **Te naṃ ajjholambeyyu**nti te tīre jātāpi onamitvā aggehi udakaṃ phusantehi adhiolambeyyuṃ, upari lambeyyunti attho. **Palujjeyyu**nti samūlamattikāya saddhiṃ sīse pateyyuṃ. So tehi ajjhotthaṭo vālukamattikodakehi mukhaṃ pavisantehi mahāvināsaṃ pāpuṇeyya.

Evameva khoti ettha sote patitapuriso viya vaṭṭasannissito bālaputhujjano daṭṭhabbo, ubhatotīre kāsādayo viya dubbalapañcakkhandhā, ''ime gahitāpi maṃ tāretuṃ na sakkhissantī''ti tassa purisassa ajānitvā gahaṇaṃ viya ime khandhā ''na mayhaṃ sahāyā''ti bālaputhujjanassa ajānitvā catūhi gāhehi gahaṇaṃ, gahitagahitānaṃ palujjanattā purisassa byasanappatti viya catūhi gāhehi gahitānaṃ khandhānaṃ vipariṇāme bālaputhujjanassa sokādibyasanappatti veditabbā. Paṭhamaṃ.

2. Pupphasuttavaṇṇanā

94. Dutiye **vivadatī**ti ''aniccaṃ dukkhaṃ anattā asubha''nti yathāsabhāvena vadantena saddhiṃ ''niccaṃ sukhaṃ attā subha''nti vadanto vivadati. **Lokadhammo**ti khandhapañcakaṃ. Tañhi lujjanasabhāvattā lokadhammoti vuccati. **Kinti karomī**ti kathaṃ karomi? Mayhañhi paṭipattikathanameva bhāro, paṭipattipūraṇaṃ pana kulaputtānaṃ bhāroti dasseti. Imasmiṃ sutte tayo lokā kathitā. ''Nāhaṃ, bhikkhave, lokenā''ti ettha hi sattaloko kathito, ''atthi, bhikkhave, loke lokadhammo''ti ettha saṅkhāraloko, ''tathāgato loke jāto loke saṃvaḍḍho''ti ettha okāsaloko kathito. Dutiyaṃ.

3. Pheṇapiṇḍūpamasuttavaṇṇanā

95. Tatiye **gaṅgāya nadiyā tīre**ti ayujjhapuravāsino aparimāṇabhikkhuparivāraṃ cārikaṃ caramānaṃ tathāgataṃ attano nagaraṃ sampattaṃ disvā ekasmiṃ gaṅgāya nivattanaṭṭhāne mahāvanasaṇḍamaṇḍitappadese satthu vihāraṃ katvā adaṃsu. Bhagavā tattha viharati. Taṃ sandhāya vuttaṃ ''gaṅgāya nadiyā tīre''ti. **Tatra kho bhagavā bhikkhū āmantesī**ti tasmiṃ vihāre vasanto bhagavā sāyanhasamayaṃ gandhakuṭito nikkhamitvā gaṅgātīre paññattavarabuddhāsane nisinno gaṅgāya nadiyā āgacchantaṃ mahantaṃ pheṇapiṇḍaṃ disvā, ''mama sāsane pañcakkhandhanissitaṃ ekaṃ dhammaṃ kathessāmī''ti cintetvā parivāretvā nisinne bhikkhū āmantesi.

Mahantaṃ pheṇapiṇḍanti uṭṭhānuṭṭhāne badarapakkappamāṇato paṭṭhāya anusotāgamanena anupubbena pavaḍḍhitvā pabbatakūṭamattaṃ jātaṃ, yattha udakasappādayo anekapāṇayo nivasanti, evarūpaṃ mahantaṃ pheṇapiṇḍaṃ. **Āvaheyyā**ti āhareyya. So panāyaṃ pheṇapiṇḍo uṭṭhitaṭṭhānepi bhijjati, thokaṃ gantvāpi, ekadviyojanādivasena dūraṃ gantvāpi, antarā pana abhijjantopi mahāsamuddaṃ patvā avassameva bhijjati. **Nijjhāyeyyā**ti olokeyya. **Yoniso upaparikkheyyā**ti kāraṇena upaparikkheyya. **Kiñhi siyā, bhikkhave, pheṇapiṇḍe sāro**ti, bhikkhave, pheṇapiṇḍamhi sāro nāma kiṃ bhaveyya? Vilīyitvā viddhaṃseyyeva.

Evameva khoti yathā pheṇapiṇḍo nissāro, evaṃ rūpampi niccasāradhuvasāraattasāravirahena nissārameva. Yathā ca so ''iminā pattaṃ vā thālakaṃ vā karissāmī''ti gahetuṃ na sakkā, gahitopi tamatthaṃ na sādheti, bhijjati eva, evaṃ rūpampi niccanti vā dhuvanti vā ahanti vā mamanti vā gahetuṃ na sakkā, gahitampi na tathā tiṭṭhati, aniccaṃ dukkhaṃ anattā asubhaññeva hotīti evaṃ

pheṇapiṇḍasadisameva hoti. Yathā vā pana pheṇapiṇḍo chiddāvachiddo anekasandhighaṭito bahūnaṃ udakasappādīnaṃ pāṇānaṃ āvāso, evaṃ rūpampi chiddāvachiddaṃ anekasandhighaṭitaṃ, kulavasenevettha asīti kimikulāni vasanti, tadeva tesaṃ sūtigharampi vaccakuṭipi gilānasālāpi susānampi, na te aññattha gantvā gabbhavuṭṭhānādīni karonti, evampi pheṇapiṇḍasadisaṃ.

Yathā ca pheṇapiṇḍo ādito badarapakkamatto hutvā anupubbena pabbatakūṭamattopi hoti, evaṃ rūpampi ādito kalalamattaṃ hutvā anupubbena byāmamattampi gomahiṃsahatthiādīnaṃ vasena pabbatakūṭādimattaṃ hoti macchakacchapādīnaṃ vasena anekayojanasatapamāṇampi, evampi pheṇapiṇḍasadisaṃ. Yathā ca pheṇapiṇḍo uṭṭhitamattopi bhijjati, thokaṃ gantvāpi, dūraṃ gantvāpi, samuddaṃ patvā pana avassameva bhijjati, evamevaṃ rūpampi kalalabhāvepi bhijjati abbudādibhāvepi, antarā pana abhijjamānampi vassasatāyukānaṃ vassasataṃ patvā avassameva bhijjati, maraṇamukhe cuṇṇavicuṇṇaṃ hoti, evampi pheṇapiṇḍasadisaṃ.

Kiñhi siyā, bhikkhave, vedanāya sārotiādīsu vedanādīnaṃ pubbuḷādīhi evaṃ sadisatā veditabbā. Yathā hi pubbuḷo asāro evaṃ vedanāpi. Yathā ca so abalo agayhūpago, na sakkā taṃ gahetvā phalakaṃ vā āsanaṃ vā kātuṃ, gahitopi bhijjateva, evaṃ vedanāpi abalā agayhūpagā, na sakkā niccāti vā dhuvāti vā gahetuṃ, gahitāpi na tathā tiṭṭhati, evaṃ agayhūpagatāyapi vedanā pubbuḷasadisā. Yathā pana tasmiṃ tasmiṃ udakabindumhi pubbuḷo uppajjati ceva bhijjati ca, na ciraṭṭhitiko hoti, evaṃ vedanāpi uppajjati ceva bhijjati ca, na ciraṭṭhitikā hoti. Ekaccharakkhaṇe koṭisatasahassasaṅkhā uppajjitvā nirujjhati. Yathā ca pubbuḷo udakatalaṃ, udakabinduṃ, udakajallaṃ, saṅkaḍḍhitvā puṭaṃ katvā gahaṇavātañcāti cattāri kāraṇāni paṭicca uppajjati, evaṃ vedanāpi vatthuṃ ārammaṇaṃ kilesajallaṃ phassasaṅghaṭṭanañcāti cattāri kāraṇāni paṭicca uppajjati. Evampi vedanā pubbuḷasadisā.

Saññāpi asārakaṭṭhena marīcisadisā. Tathā agayhūpagaṭṭhena. Na hi sakkā taṃ gahetvā pivituṃ vā nhāyituṃ vā bhājanaṃ vā pūretuṃ. Apica yathā marīci vipphandati, sañjātūmivegā viya khāyati, evaṃ nīlasaññādibhedā saññāpi nīlādianubhavanatthāya phandati vipphandati. Yathā ca marīci mahājanaṃ vippalambheti ''puṇṇavāpi viya puṇṇanadī viya dissatī''ti vadāpeti, evaṃ saññāpi vippalambheti, ''idaṃ nīlakaṃ subhaṃ sukhaṃ nicca''nti vadāpeti. Pītakādīsupi eseva nayo. Evaṃ saññā vippalambhanenāpi marīcisadisā.

Akukkukajātanti anto asañjātaghanadaṇḍakaṃ. Saṅkhārāpi asārakaṭṭhena kadalikkhandhasadisā, tathā agayhūpagaṭṭhena. Yatheva hi kadalikkhandhato kiñci gahetvā na sakkā gopānasiādīnaṃ atthāya upanetuṃ, upanītampi na tathā hoti, evaṃ saṅkhārāpi na sakkā niccādivasena gahetuṃ, gahitāpi na tathā honti. Yathā ca kadalikkhandho bahupattavaṭṭisamodhāno hoti, evaṃ saṅkhārakkhandho bahudhammasamodhāno. Yathā ca kadalikkhandho nānālakkhaṇo. Aññoyeva hi bāhirāya pattavaṭṭiyā vaṇṇo, añño tato abbhantaraabbhantarānaṃ, evameva saṅkhārakkhandhepi aññadeva phassassa lakkhaṇaṃ, aññā cetanādīnaṃ, samodhānetvā pana saṅkhārakkhandhova vuccatīti evampi saṅkhārakkhandho kadalikkhandhasadiso.

Cakkhumā purisoti maṃsacakkhunā ceva paññācakkhunā cāti dvīhi cakkhūhi cakkhumā. Maṃsacakkhumpi hissa parisuddhaṃ vaṭṭati apagatapaṭalapiḷakaṃ, paññācakkhumpi asārabhāvadassanasamatthaṃ. Viññāṇampi asārakaṭṭhena māyāsadisaṃ, tathā agayhūpagaṭṭhena. Yathā ca māyā ittarā lahupaccupaṭṭhānā, evaṃ viññāṇaṃ. Tañhi tatopi ittaratarañceva lahupaccupaṭṭhānatarañca. Teneva hi cittena puriso āgato viya gato viya ṭhito viya nisinno viya hoti. Aññadeva ca āgamanakāle cittaṃ, aññaṃ gamanakālādīsu. Evampi viññāṇaṃ māyāsadisaṃ. Māyā ca mahājanaṃ vañceti, yaṃkiñcideva ''idaṃ suvaṇṇaṃ rajataṃ muttā''ti gāhāpeti, viññāṇampi mahājanaṃ vañceti. Teneva hi cittena āgacchantaṃ viya gacchantaṃ viya ṭhitaṃ viya nisinnaṃ viya katvā gāhāpeti. Aññadeva ca āgamane cittaṃ, aññaṃ gamanādīsu. Evampi viññāṇaṃ māyāsadisaṃ.

Bhūripaññenāti saṇhapaññena ceva vipulavitthatapaññena ca. **Āyū**ti jīvitindriyaṃ. **Usmā**ti kammajatejodhātu. **Parabhatta**nti nānāvidhānaṃ kimigaṇādīnaṃ bhattaṃ hutvā. **Etādisāyaṃ santāno**ti

etādisī ayaṃ paveṇī matakassa yāva susānā ghaṭṭīyatīti. **Māyāyaṃ bālalāpinī**ti yvāyaṃ viññāṇakkhandho nāma, ayaṃ bālamahājanalapāpanikamāyā nāma. **Vadhako**ti dvīhi kāraṇehi ayaṃ khandhasaṅkhāto vadhako aññamaññaghātanenapi, khandhesu sati vadho paññāyatītipi. Ekā hi pathavīdhātu bhijjamānā sesadhātuyo gahetvāva bhijjati, tathā āpodhātuādayo. Rūpakkhandho ca bhijjamāno arūpakkhandhe gahetvāva bhijjati, tathā arūpakkhandhesu vedanādayo saññādike. Cattāropi cete vatthurūpanti evaṃ aññamaññavadhanenettha vadhakatā veditabbā. Khandhesu pana sati vadhabandhanacchedādīni sambhavanti, evaṃ etesu sati vadhabhāvatopi vadhakatā veditabbā. **Sabbasaṃyoga**nti sabbaṃ dasavidhampi saṃyojanaṃ. **Accutaṃ pada**nti nibbānaṃ. Tatiyaṃ.

4-6. Gomayapiṇḍasuttādivaṇṇanā

96-98. Catutthe **sassatisama**nti sinerumahāpathavīcandimasūriyādīhi sassatīhi samaṃ. **Parittaṃ gomayapiṇḍa**nti appamattakaṃ madhukapupphappamāṇaṃ gomayakhaṇḍaṃ. Kuto panānenetaṃ laddhanti. Paribhaṇḍakaraṇatthāya ābhatato gahitanti eke. Atthassa pana viññāpanatthaṃ iddhiyā abhisaṅkharitvā hatthāruḷhaṃ katanti veditabbanti. **Attabhāvapaṭilābho**ti paṭiladdhaattabhāvo. **Na yidaṃ brahmacariyavāso paññāyethā**ti ayaṃ maggabrahmacariyavāso nāma na paññāyeyya. Maggo hi tebhūmakasaṅkhāre vivaṭṭento uppajjati. Yadi ca ettako attabhāvo nicco bhaveyya, maggo uppajjitvāpi saṅkhāravaṭṭaṃ vivaṭṭetuṃ na sakkuṇeyyāti brahmacariyavāso na paññāyetha.

Idāni sace koci saṅkhāro nicco bhaveyya, mayā mahāsudassanarājakāle anubhūtā sampatti niccā bhaveyya, sāpi ca aniccāti taṃ dassetuṃ **bhūtapubbāhaṃ bhikkhu rājā ahosi**ntiādimāha. Tattha **kusāvatīrājadhānippamukhānī**ti kusāvatīrājadhānī tesaṃ nagarānaṃ pamukhā, sabbaseṭṭhāti attho. **Sāramayānī**ti rattacandanasāramayāni. Upadhānaṃ pana sabbesaṃ suttamayameva. **Goṇakatthatānī**ti caturaṅgulādhikalomena kāḷakojavena atthatāni, yaṃ mahāpiṭṭhiyakojavoti vadanti. **Paṭakatthatānī**ti ubhatolomena uṇṇāmayena setakambalena atthatāni. **Paṭalikatthatānī**ti ghanapupphena uṇṇāmayaattharaṇena atthatāni. **Kadalimigapavarapaccattharaṇānī**ti kadalimigacammamayena uttamapaccattharaṇena atthatāni. Taṃ kira paccattharaṇaṃ setavatthassa upari kadalimigacammaṃ attharitvā sibbetvā karonti. **Sauttaracchadānī**ti saha uttaracchadena, upari baddhena rattavitānena saddhinti attho. **Ubhatolohitakūpadhānī**ti sīsūpadhānañca pādūpadhānañcāti pallaṅkānaṃ ubhatolohitakūpadhānāni. **Vejayantarathappamukhānī**ti ettha vejayanto nāma tassa rañño ratho, yassa cakkānaṃ indanīlamaṇimayā nābhi, sattaratanamayā arā, pavāḷamayā nemi, rajatamayo akkho, indanīlamaṇimayaṃ upakkharaṃ, rajatamayaṃ kubbaraṃ. So tesaṃ rathānaṃ pamukho aggo. **Dukūlasandānānī**ti dukūlasantharāni. **Kaṃsūpadhāraṇānī**ti rajatamayadohabhājanāni. **Vatthakoṭisahassānī**ti yathārucitaṃ paribhuñjissatīti nhatvā ṭhitakāle upanītavatthāneva sandhāyetaṃ vuttaṃ. **Bhattābhihāro**ti abhiharitabbabhattaṃ.

Yamahaṃ tena samayena ajjhāvasāmīti yattha vasāmi, taṃ ekaññeva nagaraṃ hoti, avasesesu puttadhītādayo ceva dāsamanussā ca vasiṃsu. Pāsādakūṭāgārādīsupi eseva nayo. Pallaṅkādīsu ekaṃyeva sayaṃ paribhuñjati, sesā puttādīnaṃ paribhogā honti. Itthīsu ekāva paccupaṭṭhāti, sesā parivāramattā honti. **Velāmikā**ti khattiyassa vā brāhmaṇiyā, brāhmaṇassa vā khattiyāniyā kucchismiṃ jātā. **Paridahāmī**ti ekaṃyeva dussayugaṃ nivāsemi, sesāni parivāretvā vicarantānaṃ asītisahassādhikānaṃ soḷasannaṃ purisasatasahassānaṃ hontīti dasseti. **Bhuñjāmī**ti paramappamāṇena nāḷikodanamattaṃ bhuñjāmi, sesaṃ parivāretvā vicarantānaṃ cattālīsasahassādhikānaṃ aṭṭhannaṃ purisasatasahassānaṃ hotīti dasseti. Ekathālipāko hi dasannaṃ janānaṃ pahoti.

Iti imaṃ mahāsudassanakāle sampattiṃ dassetvā idāni tassā aniccataṃ dassento **iti kho bhikkhū**tiādimāha. Tattha **vipariṇatā**ti pakatijahanena nibbutapadīpo viya apaṇṇattikabhāvaṃ gatā. **Evaṃ aniccā kho bhikkhu saṅkhārā**ti evaṃ hutvāabhāvaṭṭhena aniccā. Ettāvatā bhagavā yathā nāma puriso satahatthubbedhe campakarukkhe nisseṇiṃ bandhitvā abhiruhitvā campakapupphaṃ ādāya nisseṇiṃ muñcanto otareyya, evamevaṃ nisseṇiṃ bandhanto viya anekavassakoṭisatasahassubbedhaṃ mahāsudassanasampattiṃ āruyha sampattimatthake ṭhitaṃ aniccalakkhaṇaṃ ādāya nisseṇiṃ muñcanto

viya otiṇṇo. **Evaṃ addhuvā**ti evaṃ udakapubbuḷādayo viya dhuvabhāvarahitā. **Evaṃ anassāsikā**ti evaṃ supinake pītapānīyaṃ viya anulittacandanaṃ viya ca assāsavirahitā. Iti imasmiṃ sutte aniccalakkhaṇaṃ kathitaṃ. Pañcame sabbaṃ vuttanayameva. Chaṭṭhaṃ tathā bujjhanakassa ajjhāsayena vuttaṃ. Catutthādīni.

7. Gaddulabaddhasuttavaṇṇanā

99. Sattame **yaṃ mahāsamuddo**ti yasmiṃ samaye pañcame sūriye uṭṭhite mahāsamuddo ussussati. **Dukkhassa antakiriya**nti cattāri saccāni appaṭivijjhitvā avijjāya nivutānaṃyeva sataṃ vaṭṭadukkhassa antakiriyaṃ paricchedaṃ na vadāmi. **Sā gaddulabaddho**ti gaddulena baddhasunakho. **Khīle**ti pathaviyaṃ ākoṭite mahākhīle. **Thambhe**ti nikhaṇitvā ṭhapite thambhe. **Evameva kho**ti ettha sunakho viya vaṭṭanissito bālo, gaddulo viya diṭṭhi, thambho viya sakkāyo, gaddularajjuyā thambhe upanibaddhasunakhassa thambhānuparivattanaṃ viya diṭṭhitaṇhāya sakkāye baddhassa puthujjanassa sakkāyānuparivattanaṃ veditabbaṃ. Sattamaṃ.

8. Dutiyagaddulabaddhasuttavaṇṇanā

100. Aṭṭhame **tasmā**ti yasmā diṭṭhigaddulanissitāya taṇhārajjuyā sakkāyathambhe upanibaddho vaṭṭanissito bālaputhujjano sabbiriyāpathesu khandhapañcakaṃ nissāyeva pavattati, yasmā vā dīgharattamidaṃ cittaṃ saṃkiliṭṭhaṃ rāgena dosena mohena, tasmā. **Cittasaṃkilesā**ti sunhātāpi hi sattā cittasaṃkileseneva saṃkilissanti, malaggahitasarīrāpi cittassa vodānattā visujjhanti. Tenāhu porāṇā –

‘‘Rūpamhi saṃkiliṭṭhamhi, saṃkilissanti māṇavā;
Rūpe suddhe visujjhanti, anakkhātaṃ mahesinā.

‘‘Cittamhi saṃkiliṭṭhamhi, saṃkilissanti māṇavā;
Citte suddhe visujjhanti, iti vuttaṃ mahesinā’’ti.

Caraṇaṃ nāma cittanti vicaraṇacittaṃ. Saṅkhā nāma brāhmaṇapāsaṇḍikā honti, te paṭakoṭṭhakaṃ katvā tattha nānappakārā sugatiduggativasena sampattivipattiyo lekhāpetvā, ‘‘imaṃ kammaṃ katvā idaṃ paṭilabhati, idaṃ katvā ida’’nti dassentā taṃ cittaṃ gahetvā vicaranti. **Citteneva cittita**nti cittakārena cintetvā katattā cittena cintitaṃ nāma. **Cittaññeva cittatara**nti tassa cittassa upāyapariyesanacittaṃ tatopi cittataraṃ. **Tiracchānagatā pāṇā citteneva cittitā**ti kammacitteneva cittitā. Taṃ pana kammacittaṃ ime vaṭṭakatittirādayo ‘‘evaṃ cittā bhavissāmā’’ti āyūhantā nāma natthi. Kammaṃ pana yoniṃ upaneti, yonimūlako tesaṃ cittabhāvo. Yoniupagatā hi sattā taṃtaṃyonikehi sadisacittāva honti. Iti yonisiddho cittabhāvo, kammasiddhā yonīti veditabbā.

Apica cittaṃ nāmetaṃ sahajātaṃ sahajātadhammacittatāya bhūmicittatāya vatthucittatāya dvāracittatāya ārammaṇacittatāya kammanānattamūlakānaṃ liṅganānattasaññānānattavohāranānattādīnaṃ anekavidhānaṃ cittānaṃ nipphādanatāyapi tiracchānagatacittato cittatarameva veditabbaṃ.

Rajakoti vatthesu raṅgena rūpasamuṭṭhāpanako. So pana acheko amanāpaṃ rūpaṃ karoti, cheko manāpaṃ dassanīyaṃ, evameva puthujjano akusalacittena vā ñāṇavippayuttakusalena vā cakkhusampadādivirahitaṃ virūpaṃ samuṭṭhāpeti, ñāṇasampayuttakusalena cakkhusampadādisampannaṃ abhirūpaṃ. Aṭṭhamaṃ.

9. Vāsijaṭasuttavaṇṇanā

101. Navame **seyyathāpi, bhikkhave, kukkuṭiyā aṇḍānī**ti imā kaṇhapakkhasukkapakkhavasena dve upamā vuttā. Tāsu kaṇhapakkhaupamā atthassa asādhikā, itarā sādhikāti. Sukkapakkhaupamāya

evaṃ attho veditabbo – **seyyathā**ti opammatthe nipāto, **apī**ti sambhāvanatthe. Ubhayenāpi seyyathā nāma, bhikkhaveti dasseti. **Kukkuṭiyā aṇḍāni aṭṭha vā dasa vā dasa vā dvādasa vā**ti ettha pana kiñcāpi kukkuṭiyā vuttappakārato ūnādhikānipi aṇḍāni honti, vacanasiliṭṭhatāya pana evaṃ vuttaṃ. Evañhi loke siliṭṭhavacanaṃ hoti. **Tānassū**ti tāni assu, tāni bhaveyyunti attho. **Kukkuṭiyā sammā adhisayitānī**ti tāya ca janettiyā kukkuṭiyā pakkhe pasāretvā tesaṃ upari sayantiyā sammā adhisayitāni. **Sammā pariseditānī**ti kālena kālaṃ utuṃ gaṇhāpentiyā suṭṭhu samantato seditāni usmīkatāni. **Sammā paribhāvitānī**ti kālena kālaṃ suṭṭhu samantato bhāvitāni, kukkuṭagandhaṃ gāhāpitānīti attho. **Kiñcāpi tassā kukkuṭiyā**ti tassā kukkuṭiyā iminā tividhakiriyākaraṇena appamādaṃ katvā kiñcāpi na evaṃ icchā upajjeyya. **Atha kho bhabbāva te**ti atha kho te kukkuṭapotakā vuttanayena sotthinā abhinibbhijjituṃ bhabbāva. Te hi yasmā tāya kukkuṭiyā evaṃ tīhākārehi tāni aṇḍāni paripāliyamānāni na pūtīni honti, yo nesaṃ allasineho, sopi pariyādānaṃ gacchati, kapālaṃ tanukaṃ hoti, pādanakhasikhā ca mukhatuṇḍakañca kharaṃ hoti, sayampi pariṇāmaṃ gacchanti, kapālassa tanuttā bahi āloko anto paññāyati, tasmā ‘‘ciraṃ vata mayaṃ saṅkuṭitahatthapādā sambādhe sayimhā, ayañca bahi āloko dissati, ettha dāni no sukhavihāro bhavissatī’’ti nikkhamitukāmā hutvā kapālaṃ pādena paharanti, gīvaṃ pasārenti, tato taṃ kapālaṃ dvedhā bhijjati. Atha te pakkhe vidhunantā taṃkhaṇānurūpaṃ viravantā nikkhamantiyeva, nikkhamitvā ca gāmakkhettaṃ upasobhayamānā vicaranti.

Evameva khoti idaṃ opammasampaṭipādanaṃ. Taṃ evaṃ atthena saṃsanditvā veditabbaṃ – tassā kukkuṭiyā aṇḍesu tividhakiriyākaraṇaṃ viya hi imassa bhikkhuno bhāvānuyogaṃ anuyuttakālo, kukkuṭiyā tividhakiriyāsampādanena aṇḍānaṃ apūtibhāvo viya bhāvanānuyogamanuyuttassa bhikkhuno tividhānupassanāsampādanena vipassanāñāṇassa aparihāni, tassā tividhakiriyākaraṇena allasinehapariyādānaṃ viya tassa bhikkhuno tividhānupassanāsampādanena bhavattayānugatanikantisinehapariyādānaṃ, aṇḍakapālānaṃ tanubhāvo viya tassa bhikkhuno avijjaṇḍakosassa tanubhāvo, kukkuṭapotakānaṃ pādanakhasikhamukhatuṇḍakānaṃ thaddhakharabhāvo viya bhikkhuno vipassanāñāṇassa tikkhakharavippasanna sūrabhāvo, kukkuṭapotakānaṃ pariṇāmakālo viya bhikkhuno vipassanāñāṇassa pariṇāmakālo vaḍḍhitakālo gabbhaggahaṇakālo, kukkuṭapotakānaṃ pādanakhasikhāya vā mukhatuṇḍakena vā aṇḍakosaṃ padāletvā pakkhe papphoṭetvā sotthinā abhinibbhidākālo viya tassa bhikkhuno vipassanāñāṇagabbhaṃ gaṇhāpetvā vicarantassa tajjātikaṃ utusappāyaṃ vā bhojanasappāyaṃ vā puggalasappāyaṃ vā dhammassavanasappāyaṃ vā labhitvā ekāsane nisinnasseva vipassanaṃ vaḍḍhentassa anupubbādhigatena arahattamaggena avijjaṇḍakosaṃ padāletvā abhiññāpakkhe papphoṭetvā sotthinā arahattapattakālo veditabbo. Yathā pana kukkuṭapotakānaṃ pariṇatabhāvaṃ ñatvā mātāpi aṇḍakosaṃ bhindati, evaṃ tathārūpassa bhikkhuno ñāṇaparipākaṃ ñatvā satthāpi –

‘‘Ucchinda sinehamattano, kumudaṃ sāradikaṃva pāṇinā;
Santimaggameva brūhaya, nibbānaṃ sugatena desita’’nti. (dha. pa. 285) –

Ādinā nayena obhāsaṃ pharitvā gāthāya avijjaṇḍakosaṃ paharati. So gāthāpariyosāne avijjaṇḍakosaṃ bhinditvā arahattaṃ pāpuṇāti. Tato paṭṭhāya yathā te kukkuṭapotakā gāmakkhettaṃ upasobhayamānā tattha vicaranti, evaṃ ayampi mahākhīṇāsavo nibbānārammaṇaṃ phalasamāpattiṃ appetvā saṅghārāmaṃ upasobhayamāno vicarati.

Palagaṇḍassāti vaḍḍhakissa. So hi olambakasaṅkhātaṃ palaṃ dhāretvā dārūnaṃ gaṇḍaṃ haratīti palagaṇḍoti vuccati. **Vāsijaṭe**ti vāsidaṇḍakassa gahaṇaṭṭhāne. **Ettakaṃ vata me ajja āsavānaṃ khīṇa**nti pabbajitassa hi pabbajjāsaṅkhepena uddesena paripucchāya yoniso manasikārena vattapaṭipattiyā ca niccakālaṃ āsavā khīyanti. Evaṃ khīyamānānaṃ pana tesaṃ ‘‘ettakaṃ ajja khīṇaṃ, ettakaṃ hiyyo’’ti evamassa ñāṇaṃ na hotīti attho. Imāya upamāya vipassanāyānisaṃso dīpito. **Hemantikenā**ti hemantasamayena. **Paṭippassambhantī**ti thirabhāvena parihāyanti.

Evameva khoti ettha mahāsamuddo viya sāsanaṃ daṭṭhabbaṃ, nāvā viya yogāvacaro, nāvāya mahāsamudde pariyādānaṃ viya imassa bhikkhuno ūnapañcavassakāle ācariyupajjhāyānaṃ santike

vicaraṇaṃ, nāvāya mahāsamuddodakena khajjamānānaṃ bandhanānaṃ tanubhāvo viya bhikkhuno pabbajjāsaṅkhepena uddesaparipucchādīhi ceva saṃyojanānaṃ tanubhāvo, nāvāya thale ukkhittakālo viya bhikkhuno nissayamuccakassa kammaṭṭhānaṃ gahetvā araññe vasanakālo, divā vātātapena saṃsussanaṃ viya vipassanāñāṇena taṇhāsnehasaṃsussanaṃ, rattiṃ himodakena temanaṃ viya kammaṭṭhānaṃ nissāya uppannena pītipāmojjena cittatemanaṃ, rattindivaṃ vātātapena ceva himodakena ca parisukkhaparitintānaṃ bandhanānaṃ dubbalabhāvo viya ekadivasaṃ utusappāyādīni laddhā vipassanāñāṇapītipāmojjehi saṃyojanānaṃ bhiyyosomattāya dubbalabhāvo, pāvussakamegho viya arahattamaggañāṇaṃ, meghavuṭṭhiudakena nāvāya bandhe pūtibhāvo viya āraddhavipassakassa rūpasattakādivasena vipassanaṃ vaḍḍhentassa okkhāyamāne pakkhāyamāne kammaṭṭhāne ekadivasaṃ utusappāyādīni laddhā ekapallaṅkena nisinnassa arahattaphalādhigamo, pūtibandhanāvāya kañci kālaṃ ṭhānaṃ viya khīṇasaṃyojanassa arahato mahājanaṃ anuggaṇhantassa yāvatāyukaṃ ṭhānaṃ, pūtibandhanāvāya anupubbena bhijjitvā apaṇṇattikabhāvūpagamo viya khīṇāsavassa upādiṇṇakkhandhabhedena anupādisesāya nibbānadhātuyā parinibbutassa apaṇṇattikabhāvūpagamoti imāya upamāya saṃyojanānaṃ dubbalatā dīpitā. Navamaṃ.

10. Aniccasaññāsuttavaṇṇanā

102. Dasame **aniccasaññā**ti aniccaṃ aniccanti bhāventassa uppannasaññā. **Pariyādiyatī**ti khepayati. **Sabbaṃ asmimāna**nti navavidhaṃ asmimānaṃ. **Mūlasantānakānī**ti santānetvā ṭhitamūlāni. Mahānaṅgalaṃ viya hi aniccasaññā, khuddānukhuddakāni mūlasantānakāni viya kilesā, yathā kassako kasanto naṅgalena tāni padāleti, evaṃ yogī aniccasaññaṃ bhāvento aniccasaññāñāṇena kilese padāletīti idamettha opammasaṃsandanaṃ.

Odhunātīti heṭṭhā dhunāti. **Niddhunātī**ti papphoṭeti. **Nicchoṭetī**ti papphoṭetvā chaḍḍeti. Idhāpi pabbajāni viya kilesā, lāyanaṃ nicchoṭanaṃ viya aniccasaññāñāṇanti iminā atthena upamā saṃsandetabbā.

Vaṇṭacchinnāyāti tiṇhena khurappena vaṇṭacchinnāya. **Tadanvayāni bhavantī**ti taṃ ambapiṇḍiṃ anugacchanti, tassā patamānāya ambāni bhūmiyaṃ patanti. Idhāpi ambapiṇḍi viya kilesā, tiṇhakhurappo viya aniccasaññā, yathā khurappena chinnāya ambapiṇḍiyā sabbāni ambāni bhūmiyaṃ patanti, evaṃ aniccasaññāñāṇena kilesānaṃ mūlabhūtāya avijjāya chinnāya sabbakilesā samugghātaṃ gacchantīti, idaṃ opammasaṃsandanaṃ.

Kūṭaṅgamāti kūṭaṃ gacchanti. **Kūṭaninnā**ti kūṭaṃ pavisanabhāvena kūṭe ninnā. **Kūṭasamosaraṇā**ti kūṭe samosaritvā ṭhitā. Idhāpi kūṭaṃ viya aniccasaññā, gopānasiyo viya catubhūmakakusaladhammā, yathā sabbagopānasīnaṃ kūṭaṃ aggaṃ, evaṃ kusaladhammānaṃ aniccasaññā aggā. Nanu ca aniccasaññā lokiyā, sā lokiyakusalānaṃ tāva aggaṃ hotu, lokuttarānaṃ kathaṃ agganti? Tesampi paṭilābhakaraṇatthena agganti veditabbā. Iminā upāyena sabbāsu upamāsu opammasaṃsandanaṃ veditabbaṃ. Purimāhi panettha tīhi aniccasaññāya kiccaṃ, pacchimāhi balanti. Dasamaṃ.

Pupphavaggo dasamo.

Majjhimapaṇṇāsako samatto.

11. Antavaggo

1. Antasuttavaṇṇanā

103. Antavaggassa paṭhame **antā**ti koṭṭhāsā. Idaṃ suttaṃ catusaccavasena pañcakkhandhe yojetvā **anto**ti vacanena bujjhanakānaṃ ajjhāsayavasena vuttaṃ. Paṭhamaṃ.

2-3. Dukkhasuttādivaṇṇanā

104-105. Dutiyampi pañcakkhandhe catusaccavasena yojetvā **dukkha**nti bujjhanakānaṃ ajjhāsayena kathitaṃ. Tatiyampi tatheva **sakkāyo**ti bujjhanakānaṃ ajjhāsayena kathitaṃ. Dutiyatatiyāni.

4. Pariññeyyasuttavaṇṇanā

106. Catutthe **pariññeyye**ti parijānitabbe samatikkamitabbe. **Pariñña**nti samatikkamaṃ. **Pariññātāvi**nti tāya pariññāya parijānitvā samatikkamitvā ṭhitaṃ. **Rāgakkhayo**tiādīhi nibbānaṃ dassitaṃ. Catutthaṃ.

5-10. Samaṇasuttādivaṇṇanā

107-112. Pañcamādīsu catūsu cattāri saccāni kathitāni. Navamadasamesu kilesappahānanti. Pañcamādīni.

Antavaggo ekādasamo.

12. Dhammakathikavaggo

1-2. Avijjāsuttādivaṇṇanā

113-114. Dhammakathikavaggassa paṭhame **ettāvatā ca avijjāgato hotī**ti yāvatā imāya catūsu saccesu aññāṇabhūtāya avijjāya samannāgato, ettāvatā avijjāgato hotīti attho. Dutiyepi eseva nayo. Paṭhamadutiyāni.

3. Dhammakathikasuttavaṇṇanā

115. Tatiye paṭhamena dhammakathiko, dutiyena sekhabhūmi, tatiyena asekhabhūmīti evaṃ dhammakathikaṃ pucchitena visesetvā dve bhūmiyo kathitā. Tatiyaṃ.

4. Dutiyadhammakathikasuttavaṇṇanā

116. Catutthe tissannampi pucchānaṃ tīṇi vissajjanāni kathitāni. Catutthaṃ.

5-9. Bandhanasuttādivaṇṇanā

117-121. Pañcame **atīradassī**ti tīraṃ vuccati vaṭṭaṃ, taṃ na passati. **Apāradassī**ti pāraṃ vuccati nibbānaṃ, taṃ na passati. **Baddho**ti kilesabandhanena baddho hutvā jīyati ca mīyati ca asmā lokā paraṃ lokaṃ gacchatīti. Imasmiṃ sutte vaṭṭadukkhaṃ kathitanti. Chaṭṭhādīni uttānatthāneva. Pañcamādīni.

10. Sīlavantasuttavaṇṇanā

122. Dasame **aniccato**tiādīsu hutvā abhāvākārena **aniccato,** paṭipīḷanākārena **dukkhato,** ābādhaṭṭhena **rogato,** antodosaṭṭhena **gaṇḍato,** tesaṃ tesaṃ gaṇḍānaṃ paccayabhāvena vā khaṇanaṭṭhena vā **sallato** dukkhaṭṭhena **aghato,** visabhāgamahābhūtasamuṭṭhānaābādhapaccayaṭṭhena **ābādhato,** asakaṭṭhena **parato,** palujjanaṭṭhena **palokato**, sattasuññataṭṭhena **suññato,** attābhāvena **anattato**. Evamettha ‘‘aniccato palokato’’ti dvīhi padehi aniccamanasikāro, ‘‘suññato anattato’’ti dvīhi anattamanasikāro, sesehi dukkhamanasikāro vuttoti veditabbo. Sesamettha uttānameva. Dasamaṃ.

11. Sutavantasuttavaṇṇanā

123. Tathā ekādasame. Dasamasmiñhi ‘‘sīlavatā’’ti catupārisuddhisīlaṃ vuttaṃ, idha **sutavatā**ti kammaṭṭhānasutaṃ idameva nānākaraṇaṃ. Ekādasamaṃ.

12-13. Kappasuttādivaṇṇanā

124-125. Dvādasamaterasamāni rāhulovādasadisānevāti. Dvādasamaterasamāni.

Dhammakathikavaggo dvādasamo.

13. Avijjāvaggo

1-10. Samudayadhammasuttādivaṇṇanā

126-135. Avijjāvaggo uttānatthova. Imasmiñhi vagge sabbasuttesu catusaccameva kathitaṃ.

Avijjāvaggo terasamo.

14. Kukkuḷavaggo

1-13. Kukkuḷasuttādivaṇṇanā

136-149. Kukkuḷavaggassa paṭhame **kukkuḷa**nti santattaṃ ādittaṃ chārikarāsiṃ viya mahāpariḷāhaṃ. Imasmiṃ sutte dukkhalakkhaṇaṃ kathitaṃ, sesesu aniccalakkhaṇādīni. Sabbāni cetāni pāṭiyekkaṃ puggalajjhāsayena kathitānīti.

Kukkuḷavaggo cuddasamo.

15. Diṭṭhivaggo

1-9. Ajjhattasuttādivaṇṇanā

150-158. Diṭṭhivaggassa paṭhame **kiṃ upādāyā**ti kiṃ paṭicca. Dutiye **kiṃ abhinivissā**ti kiṃ abhinivisitvā, paccayaṃ katvāti attho. Tatiyādīsu **diṭṭhī**tiādīni puggalajjhāsayena vuttāni. Paṭhamādīni.

10. Ānandasuttavaṇṇanā

159. Dasame **upasaṅkamī**ti aññe bhikkhū pañcakkhandhakammaṭṭhānaṃ kathāpetvā yuñjitvā ghaṭetvā arahattaṃ patvā satthu santike aññaṃ byākaronte disvā ‘‘ahampi pañcakkhandhakammaṭṭhānaṃ kathāpetvā yuñjanto ghaṭento, arahattaṃ patvā aññaṃ byākarissāmī’’ti cintetvā upasaṅkami. Satthā pana attano dharamānakāle therassa uparimaggattayavajjhānaṃ kilesānaṃ pahānaṃ apassantopi ‘‘imassa cittaṃ gaṇhissāmī’’ti kathesi. Tassāpi ekaṃ dve vāre manasi katvāva buddhupaṭṭhānavelā jātāti gantabbaṃ hoti. Itissa cittaṃ sampahaṃsamāno vimuttiparipācanīyadhammova so kammaṭṭhānānuyogo jātoti. Dasamaṃ.

Diṭṭhivaggo pannarasamo.

Uparipaṇṇāsako samatto.

Khandhasaṃyuttavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Rādhasaṃyuttaṃ

1. Paṭhamavaggo

1. Mārasuttavaṇṇanā

160. Rādhasaṃyuttassa paṭhame **māro vā assā**ti maraṇaṃ vā bhaveyya. **Māretā vā**ti māretabbo vā. **Yo vā pana mīyatī**ti yo vā pana marati. **Nibbidattha**nti nibbidāñāṇatthaṃ. **Nibbānatthā**ti phalavimutti nāmesā anupādānibbānatthāti attho. **Accayāsī**ti atikkantosi. **Nibbānogadha**nti nibbāne patiṭṭhitaṃ. Idaṃ maggabrahmacariyaṃ nāma nibbānabbhantare vussati, na nibbānaṃ atikkamitvāti attho. **Nibbānapariyosāna**nti nibbānaṃ assa pariyosānaṃ, nipphatti niṭṭhāti attho. Paṭhamaṃ.

2-10. Sattasuttādivaṇṇanā

161-169. Dutiye **satto satto**ti laggapucchā. **Tatra satto tatra visatto**ti tatra laggo tatra vilaggo. **Paṃsvāgārakehī**ti paṃsugharakehi. **Keḷāyantī**ti kīḷanti. **Dhanāyantī**ti dhanaṃ viya maññanti. **Mamāyantī**ti ‘‘mama idaṃ, mama ida’’nti mamattaṃ karonti, aññassa phusitumpi na denti. **Vikīḷaniyaṃ karontī**ti ‘‘niṭṭhitā kīḷā’’ti te bhindamānā kīḷāvigamaṃ karonti. Tatiye **bhavanettī**ti bhavarajju. Catutthaṃ uttānameva. Pañcamādīsu catūsu cattāri saccāni kathitāni, dvīsu kilesappahānanti. Dutiyādīni.

Paṭhamo vaggo.

2. Dutiyavaggo

1-12. Mārasuttādivaṇṇanā

170-181. Dutiyavaggassa paṭhame **māro, māro**ti maraṇaṃ pucchati. Yasmā pana rūpādivinimuttaṃ maraṇaṃ nāma natthi, tenassa bhagavā **rūpaṃ kho, rādha, māro**tiādimāha. Dutiye **māradhammo**ti maraṇadhammo. Etenupāyena sabbattha attho veditabboti.

Dutiyo vaggo.

3-4. Āyācanavaggādi

1-11. Mārādisuttaekādasakavaṇṇanā

182-205. Tato paraṃ uttānatthameva. Ayañhi rādhatthero paṭibhāniyatthero nāma. Tathāgatassa imaṃ theraṃ disvā sukhumaṃ kāraṇaṃ upaṭṭhāti. Tenassa bhagavā nānānayehi dhammaṃ deseti. Evaṃ imasmiṃ rādhasaṃyutte ādito dve vaggā pucchāvasena desitā, tatiyo āyācanena, catuttho upanisinnakakathāvasena. Sakalampi panetaṃ rādhasaṃyuttaṃ therassa vimuttiparipācanīyadhammavaseneva gahitanti veditabbaṃ.

Rādhasaṃyuttavaṇṇanā niṭṭhitā.

3. Diṭṭhisaṃyuttaṃ

1. Sotāpattivaggo

1. Vātasuttavaṇṇanā

206. Diṭṭhisaṃyutte **na vātā vāyantī**tiādīsu evaṃ kira tesaṃ diṭṭhi – ‘‘yepi ete rukkhasākhādīni bhañjantā vātā vāyanti, na ete vātā, vātaleso nāmeso, vāto pana esikatthambho viya pabbatakūṭaṃ viya ca ṭhito. Tathā yāpi etā tiṇakaṭṭhādīni vahantiyo nadiyo sandanti, na ettha udakaṃ sandaki, udakaleso nāmesa, udakaṃ pana esikatthambho viya pabbatakūṭaṃ viya ca ṭhitaṃ. Yāpimā gabbhiniyo vijāyantīti ca vuccanti, kiñcāpi tā milātudarā honti, gabbho pana na nikkhamati, gabbhaleso nāmeso, gabbho pana esikatthambho viya pabbatakūṭaṃ viya ca ṭhito. Yepi ete candimasūriyā udenti vā apenti vā, neva te udenti na apenti, candimasūriyaleso nāmesa, candimasūriyā pana esikatthambho viya pabbatakūṭaṃ viya ca ṭhitā’’ti.

2-4. Etaṃmamasuttādivaṇṇanā

207-209. **Diṭṭha**ntiādīsu **diṭṭhaṃ** rūpāyatanaṃ. **Sutaṃ** saddāyatanaṃ. **Mutaṃ** gandhāyatanaṃ rasāyatanaṃ phoṭṭhabbāyatanaṃ. Tañhi patvā gahetabbato mutanti ca vuttaṃ. Avasesāni sattāyatanāni **viññātaṃ** nāma. **Patta**nti pariyesitvā vā apariyesitvā vā pattaṃ. **Pariyesita**nti pattaṃ vā apattaṃ vā pariyesitaṃ. **Anuvicaritaṃ manasā**ti cittena anusañcaritaṃ. Lokasmiñhi pariyesitvā pattampi atthi, pariyesitvā nopattampi, apariyesitvā pattampi, apariyesitvā nopattampi. Tattha pariyesitvā pattaṃ pattaṃ nāma, pariyesitvā nopattaṃ pariyesitaṃ nāma. Apariyesitvā pattañca apariyesitvā nopattañca manasānuvicaritaṃ nāma. Atha vā pariyesitvā pattampi apariyesitvā pattampi pattaṭṭhena pattaṃ nāma, pariyesitvā nopattameva pariyesitaṃ nāma, apariyesitvā nopattaṃ manasānuvicaritaṃ nāma. Sabbaṃ vā etaṃ manasā anuvicaritameva.

5. Natthidinnasuttavaṇṇanā

210. **Natthi dinna**ntiādīsu **natthi dinna**nti dinnassa phalābhāvaṃ sandhāya vadanti. **Yiṭṭhaṃ** vuccati mahāyāgo. **Huta**nti paheṇakasakkāro adhippeto. Tampi ubhayaṃ phalābhāvameva sandhāya paṭikkhipanti. **Sukatadukkaṭāna**nti sukatadukkatānaṃ, kusalākusalānanti attho. **Phalaṃ vipāko**ti yaṃ phalanti vā vipākoti vā vuccati, taṃ natthīti vadanti. **Natthi ayaṃ loko**ti paraloke ṭhitassa ayaṃ loko natthi. **Natthi paro loko**ti idha loke ṭhitassapi paro loko natthi, sabbe tattha tattheva ucchijjantīti dassenti. **Natthi mātā natthi pitā**ti tesu sammāpaṭipattimicchāpaṭipattīnaṃ phalābhāvavasena vadanti. **Natthi sattā opapātikā**ti cavitvā uppajjanakasattā nāma natthīti vadanti. **Natthi loke samaṇabrāhmaṇā**ti loke sammāpaṭipannā samaṇabrāhmaṇā nāma natthīti vadanti.

Cātumahābhūtikoti catumahābhūtamayo. **Pathavī pathavīkāya**nti ajjhattikā pathavīdhātu bāhiraṃ pathavīdhātuṃ. **Anupetī**ti anuyāti. **Anupagacchatī**ti tasseva vevacanaṃ, anugacchatītipi attho. Ubhayenāpi upeti upagacchatīti dassenti. **Āpā**dīsupi eseva nayo. **Indriyānī**ti manacchaṭṭhāni indriyāni. **Saṅkamantī**ti ākāsaṃ pakkhandanti. **Āsandipañcamā**ti nipannamañcena pañcamā, mañco ceva, cattāro mañcapāde gahetvā ṭhitā cattāro purisā cāti attho. **Yāva āḷāhanā**ti yāva susānā. **Padānī**ti ‘‘ayaṃ evaṃ sīlavā ahosi, evaṃ dussīlo’’tiādinā nayena pavattāni guṇāguṇapadāni. Sarīrameva vā ettha padānīti adhippetaṃ. **Kāpotakānī**ti kapotakavaṇṇāni, pārāvatapakkhavaṇṇānīti attho. **Bhassantā**ti bhasmantā. Ayameva vā pāḷi. **Āhutiyo**ti yaṃ paheṇakasakkārādibhedaṃ dinnadānaṃ, sabbaṃ taṃ chārikāvasānameva hoti, na tato paraṃ phaladāyakaṃ hutvā gacchatīti attho. **Dattupaññatta**nti dattūhi bālamanussehi paññattaṃ. Idaṃ vuttaṃ hoti – bālehi abuddhīhi paññattamidaṃ dānaṃ, na paṇḍitehi. Bālā denti, paṇḍitā gaṇhantīti dassenti.

6. Karotosuttavaṇṇanā

211. **Karoto**ti sahatthā karontassa. **Kārayato**ti āṇattiyā kārentassa. **Chindato**ti paresaṃ hatthādīni

chindantassa. **Chedāpayato**ti parehi chedāpentassa. **Pacato**ti daṇḍena pīḷentassa. **Pacāpayato**ti parehi daṇḍādinā pīḷāpentassa. **Socato socāpayato**ti parassa bhaṇḍaharaṇādīhi sokaṃ sayaṃ karontassāpi parehi kārentassāpi. **Kilamato kilamāpayato**ti āhārupacchedabandhanāgārapavesanādīhi sayaṃ kilamentassapi parehi kilamāpentassapi. **Phandato phandāpayato**ti paraṃ phandantaṃ phandanakāle sayampi phandato parempi phandāpayato. **Pāṇamatipātayato**ti pāṇaṃ hanantassapi hanāpentassapi. Evaṃ sabbattha karaṇakārāpanavaseneva attho veditabbo.

Sandhinti gharasandhiṃ. **Nillopa**nti mahāvilopaṃ. **Ekāgārika**nti ekameva gharaṃ parivāretvā vilumpanaṃ. **Paripanthe tiṭṭhato**ti āgatāgatānaṃ acchindanatthaṃ magge tiṭṭhato. **Karoto na karīyati pāpa**nti yaṃkiñci pāpaṃ karomīti saññāya karotopi pāpaṃ na karīyati, natthi pāpaṃ. Sattā pana karomāti evaṃsaññino hontīti dīpenti. **Khurapariyantenā**ti khuraneminā, khuradhārasadisapariyantena vā. **Ekamaṃsakhala**nti ekamaṃsarāsiṃ. **Puñja**nti tasseva vevacanaṃ. **Tatonidāna**nti ekamaṃsakhalakaraṇanidānaṃ.

Dakkhiṇanti dakkhiṇatīre manussā kakkhaḷā dāruṇā, te sandhāya **hananto**tiādi vuttaṃ. **Uttara**nti uttaratīre saddhā honti pasannā buddhamāmakā dhammamāmakā saṅghamāmakā, te sandhāya **dadanto**tiādi vuttaṃ. Tattha **yajanto**ti mahāyāgaṃ karonto. **Damenā**ti indriyadamena uposathakammena. **Saṃyamenā**ti sīlasaṃyamena. **Saccavajjenā**ti saccavacanena. **Āgamo**ti āgamanaṃ, pavattīti attho. Sabbathāpi pāpapuññānaṃ kiriyameva paṭikkhipanti.

7. Hetusuttavaṇṇanā

212. **Natthi hetu natthi paccayo**ti ettha **paccayo**ti hetuvevacanameva. Ubhayenāpi vijjamānameva kāyaduccaritādīnaṃ saṃkilesapaccayaṃ, kāyasucaritādīnañca visuddhipaccayaṃ paṭikkhipanti. **Natthi bala**nti yamhi attano bale patiṭṭhitā ime sattā devattampi mārattampi brahmattampi sāvakabodhimpi paccekabodhimpi sabbaññutampi pāpuṇanti, taṃ balaṃ paṭikkhipanti. **Natthi vīriya**ntiādīni sabbāni aññamaññavevacanāneva. ‘‘Idaṃ no vīriyena, idaṃ purisathāmena, idaṃ purisaparakkamena patta’’nti, evaṃ pavattavacanapaṭikkhepakaraṇavasena panetāni visuṃ ādiyanti.

Sabbe sattāti oṭṭhagoṇagadrabhādayo anavasese pariggaṇhanti. **Sabbe pāṇā**ti ekindriyo pāṇo, dvindriyo pāṇotiādivasena vadanti. **Sabbe bhūtā**ti aṇḍakosavatthikosesu bhūte sandhāya vadanti. **Sabbe jīvā**ti sāliyavagodhumādayo sandhāya vadanti. Tesu hi te viruhanabhāvena jīvasaññino. **Avasā abalā avīriyā**ti tesaṃ attano vaso vā balaṃ vā vīriyaṃ vā natthi. **Niyatisaṅgatibhāvapariṇatā**ti ettha **niyatī**ti niyatatā. **Saṅgatī**ti channaṃ abhijātīnaṃ tattha tattha gamanaṃ. **Bhāvo**ti sabhāvoyeva. Evaṃ niyatiyā ca saṅgatiyā ca bhāvena ca pariṇatā nānappakārataṃ pattā. Yena hi yathā bhavitabbaṃ, so tatheva bhavati. Yena na bhavitabbaṃ, so na bhavatīti dassenti. **Chasvevābhijātīsū**ti chasu eva abhijātīsu ṭhatvā sukhañca dukkhañca paṭisaṃvedenti, aññā sukhadukkhabhūmi natthīti dassenti.

8-10. Mahādiṭṭhisuttādivaṇṇanā

213-215. **Akaṭā**ti akatā. **Akaṭavidhā**ti akatavidhānā, ‘‘evaṃ karohī’’ti kenaci kāritāpi na hontīti attho. **Animmitā**ti iddhiyāpi na nimmitā. **Animmātā**ti animmāpitā. ‘‘Animmitabbā’’tipi pāṭho, na nimmitabbāti attho. **Vañjhā**ti vañjhapasuvañjhatālādayo viya aphalā kassaci ajanakā. Pabbatakūṭaṃ viya ṭhitāti **kūṭaṭṭhā**. Esikaṭṭhāyino viya hutvā ṭhitāti **esikaṭṭhāyiṭṭhitā,** yathā sunikhāto esikatthambho niccalo tiṭṭhati, evaṃ ṭhitāti attho. **Na iñjantī**ti esikatthambho viya ṭhitattā na calanti. **Na vipariṇamantī**ti pakatiṃ na vijahanti. **Na aññamaññaṃ byābādhentī**ti aññamaññaṃ na upahananti. **Nāla**nti na samatthā. **Pathavīkāyo**tiādīsu pathavīyeva pathavīkāyo, pathavīsamūho vā. **Sattannaṃtveva kāyāna**nti yathā muggarāsiādīsu pahaṭaṃ satthaṃ muggarāsiādīnaṃ antareneva pavisati, evaṃ sattannaṃ kāyānaṃ antarena chiddena vivarena satthaṃ pavisati. Tattha ‘‘ahaṃ imaṃ jīvitā voropemī’’ti kevalaṃ saññāmattameva hotīti dassenti.

Yonipamukhasatasahassānīti pamukhayonīnaṃ uttamayonīnaṃ cuddasasatasahassāni aññāni ca saṭṭhisatāni aññāni ca chasatāni **pañca ca kammuno satānī**ti pañcakammasatāni cāti kevalaṃ takkamattakena niratthakadiṭṭhiṃ dīpenti. **Pañca ca kammāni tīṇi ca kammānī**tiādīsupi eseva nayo. Keci panāhu ‘‘pañca kammānīti pañcindriyavasena gaṇhanti, tīṇīti kāyakammādivasenā’’ti. **Kamme ca aḍḍhakamme cā**ti ettha panassa kāyakammavacīkammāni kammanti laddhi, manokammaṃ upaḍḍhakammanti. **Dvaṭṭhipaṭipadā**ti dvāsaṭṭhipaṭipadāti vadanti. **Dvaṭṭhantarakappā**ti ekasmiṃ kappe catusaṭṭhi antarakappā nāma honti, ayaṃ pana aññe dve ajānanto evamāha.

Chaḷābhijātiyoti kaṇhābhijāti nīlābhijāti lohitābhijāti haliddābhijāti sukkābhijāti paramasukkābhijātīti imā cha abhijātiyo vadanti. Tattha orabbhikā sūkarikā sākuṇikā māgavikā luddā macchaghātakā corā coraghātakā bandhanāgārikā, ye vā panaññepi keci kurūrakammantā, ayaṃ kaṇhābhijātīti vadanti. Bhikkhū nīlābhijātīti vadanti. Te kira catūsu paccayesu kaṇṭake pakkhipitvā khādanti, ‘‘bhikkhū ca kaṇṭakavuttikā’’ti (a. ni. 6.57) ayaṃ hissa pāḷi eva. Atha vā kaṇṭakavuttikā eva nāma eke pabbajitāti vadanti. Lohitābhijāti nāma nigaṇṭhā ekasāṭakāti vadanti. Ime kira purimehi dvīhi paṇḍaratarā. Gihī odātavasanā acelakasāvakā haliddābhijātīti vadanti. Evaṃ attano paccayadāyake nigaṇṭhehipi jeṭṭhakatare karonti. Ājīvakā ājīviniyo ayaṃ sukkābhijātīti vadanti. Te kira purimehi catūhi paṇḍaratarā. Nando vaccho, kiso saṃkicco, makkhali gosālo paramasukkābhijātīti vadanti. Te kira sabbehi paṇḍaratarā.

Aṭṭha purisabhūmiyoti mandabhūmi khiḍḍābhūmi vīmaṃsakabhūmi ujugatabhūmi sekhabhūmi samaṇabhūmi jānanabhūmi pannabhūmīti imā aṭṭha purisabhūmiyoti vadanti. Tattha jātadivasato paṭṭhāya satta divase sambādhaṭṭhānato nikkhantattā sattā mandā honti momūhā, ayaṃ mandabhūmīti vadanti. Ye pana duggatito āgatā honti, te abhiṇhaṃ rodanti ceva viravanti ca, sugatito āgatā taṃ anussaritvā anussaritvā hasanti, ayaṃ khiḍḍābhūmi nāma. Mātāpitūnaṃ hatthaṃ vā pādaṃ vā mañcaṃ vā pīṭhaṃ vā gahetvā bhūmiyaṃ padanikkhipanaṃ vīmaṃsakabhūmi nāma. Padasā gantuṃ samatthakālo ujugatabhūmi nāma. Sippāni sikkhanakālo sekhabhūmi nāma. Gharā nikkhamma pabbajanakālo samaṇabhūmi nāma. Ācariyaṃ sevitvā jānanakālo jānanabhūmi nāma. ‘‘Bhikkhu ca pannako jino na kiñci āhā’’ti evaṃ alābhiṃ samaṇaṃ pannabhūmīti vadanti.

Ekūnapaññāsa ājīvakasateti ekūnapaññāsa ājīvavuttisatāni. **Paribbājakasate**ti paribbājakapabbajjāsatāni. **Nāgavāsasate**ti nāgamaṇḍalasatāni. **Vīse indriyasate**ti vīsa indriyasatāni. **Tiṃse nirayasate**ti tiṃsa nirayasatāni. **Rajodhātuyo**ti rajaokiraṇaṭṭhānāni. Hatthapiṭṭhipādapiṭṭhādīni sandhāya vadati. **Satta saññīgabbhā**ti oṭṭhagoṇagadrabhaajapasumigamahiṃse sandhāya vadati. **Satta asaññīgabbhā**ti sāliyavagodhumamuggakaṅguvarakakudrūsake sandhāya vadati. **Nigaṇṭhigabbhā**ti gaṇṭhimhi jātagabbhā, ucchuveḷunaḷādayo sandhāya vadati. **Satta devā**ti bahū devā, so pana sattāti vadati. Manussāpi anantā, so sattāti vadati. **Satta pesācā**ti pisācā mahantamahantā, sattāti vadati. **Sarā**ti mahāsarā. Kaṇṇamuṇḍa-rathakāra-anotatta-sīhappapāta-chaddanta-mucalinda-kuṇāladahe gahetvā vadati.

Pavuṭāti gaṇṭhikā. **Papātā**ti mahāpapātā. **Papātasatānī**ti khuddakapapātasatāni. **Supinā**ti mahāsupinā. **Supinasatānī**ti khuddakasupinasatāni. **Mahākappino**ti mahākappānaṃ. Ettha ekamhā mahāsarā vassasate vassasate kusaggena ekaṃ udakabinduṃ nīharitvā sattakkhattuṃ tamhi sare nirudake kate eko mahākappoti vadati. Evarūpānaṃ mahākappānaṃ caturāsītisatasahassāni khepetvā bāle ca paṇḍite ca dukkhassantaṃ karontīti ayamassa laddhi. Paṇḍitopi kira antarāvisujjhituṃ na sakkoti, bālopi tato uddhaṃ na gacchati.

Sīlena vāti acelakasīlena vā aññena vā yena kenaci. **Vatenā**ti tādiseneva vatena. **Tapenā**ti tapokammena. **Aparipakkaṃ paripāceti** nāma yo ‘‘ahaṃ paṇḍito’’ti antarā visujjhati. **Paripakkaṃ phussa phussa byantīkaroti** nāma yo ‘‘ahaṃ bālo’’ti vuttaparimāṇakālaṃ atikkamitvā yāti. **Hevaṃ natthī**ti evaṃ natthi. Tañhi ubhayampi na sakkā kātunti dīpeti. **Doṇamite**ti doṇena mitaṃ viya. **Sukhadukkhe**ti sukhadukkhaṃ. **Pariyantakate**ti vuttaparimāṇena kālena katapariyanto. **Natthi**

hāyanavaḍḍhaneti natthi hāyanavaḍḍhanāni, na saṃsāro paṇḍitassa hāyati, na bālassa vaḍḍhatīti attho. **Ukkaṃsāvakaṃse**ti ukkaṃsāvakaṃsā. Hāyanavaḍḍhanānamevetaṃ vevacanaṃ. Idāni tamatthaṃ upamāya sādhento **seyyathāpi nāmā**tiādimāha. Tattha **suttaguḷe**ti veṭhetvā katasuttaguḷe. **Nibbeṭhiyamānameva paletī**ti pabbate vā rukkhagge vā ṭhatvā khittaṃ suttappamāṇena nibbeṭhiyamānameva gacchati, sutte khīṇe tattheva tiṭṭhati, na gacchati evameva bālā ca paṇḍitā ca kālavasena nibbeṭhiyamānā sukhadukkhaṃ palenti, yathāvuttena kālena atikkamantīti dasseti.

11-18. Antavāsuttādivaṇṇanā

216-223. **Antavā loko**ti ekato vaḍḍhitanimittaṃ lokoti gāhena vā takkena vā uppannadiṭṭhi. **Anantavā**ti sabbato vaḍḍhitaṃ appamāṇanimittaṃ lokoti gāhena vā takkena vā uppannadiṭṭhi. **Taṃ jīvaṃ taṃ sarīra**nti jīvañca sarīrañca ekamevāti uppannadiṭṭhi. Sesaṃ sabbattha uttānamevāti. Imāni tāva sotāpattimaggavasena aṭṭhārasa veyyākaraṇāni ekaṃ gamanaṃ.

2. Dutiyagamanādivaggavaṇṇanā

224-301. Dutiyaṃ gamanaṃ dukkhavasena vuttaṃ. Tatrāpi aṭṭhāraseva veyyākaraṇāni, tato parāni ‘‘rūpī attā hotī’’tiādīni aṭṭha veyyākaraṇāni, tehi saddhiṃ taṃ dutiyapeyyāloti vutto.

Tattha **rūpī**ti ārammaṇameva ‘‘attā’’ti gahitadiṭṭhi. **Arūpī**ti jhānaṃ ‘‘attā’’ti gahitadiṭṭhi. **Rūpī ca arūpī cā**ti ārammaṇañca jhānañca ‘‘attā’’ti gahitadiṭṭhi. **Neva rūpī nārūpī**ti takkamattena gahitadiṭṭhi. **Ekantasukhī**ti lābhītakkījātissarānaṃ uppannadiṭṭhi. Jhānalābhinopi hi atīte ekantasukhaṃ attabhāvaṃ manasikaroto evaṃ diṭṭhi uppajjati. Takkinopi ‘‘yathā etarahi ahaṃ ekantasukhī, evaṃ samparāyepi bhavissāmī’’ti uppajjati. Jātissarassapi sattaṭṭhabhave sukhitabhāvaṃ passantassa evaṃ uppajjati, **ekantadukkhī**tiādīsupi eseva nayo.

Tatiyapeyyālo aniccadukkhavasena tehiyeva chabbīsatiyā suttehi vutto, catutthapeyyālo tiparivaṭṭavasenāti.

Diṭṭhisaṃyuttavaṇṇanā niṭṭhitā.

4. Okkantasaṃyuttaṃ

1-10. Cakkhusuttādivaṇṇanā

302-311. Okkantasaṃyutte **adhimuccatī**ti saddhādhimokkhaṃ paṭilabhati. **Okkanto sammattaniyāma**nti paviṭṭho ariyamaggaṃ. **Abhabbo ca tāva kālaṃ kātu**nti iminā uppanne magge phalassa anantarāyataṃ dīpeti. Uppannasmiñhi magge phalassa antarāyakaraṇaṃ nāma natthi. Tenevāha – ‘‘ayañca puggalo sotāpattiphalasacchikiriyāya paṭipanno assa, kappassa ca uḍḍayhanavelā assa, neva tāva kappo uḍḍayheyya, yāvāyaṃ puggalo na sotāpattiphalaṃ sacchikaroti, ayaṃ vuccati puggalo ṭhitakappī’’ti (pu. pa. 17). **Mattaso nijjhānaṃ khamantī**ti pamāṇato olokanaṃ khamanti. Sesaṃ sabbattha uttānamevāti.

Okkantasaṃyuttavaṇṇanā niṭṭhitā.

5. Uppādasaṃyuttavaṇṇanā

312-321. Uppādasaṃyutte sabbaṃ pākaṭameva.

Uppādasaṃyuttavaṇṇanā niṭṭhitā.

6. Kilesasaṃyuttavaṇṇanā

322-331. Kilesasaṃyutte **cittasseso upakkileso**ti kataracittassa? Catubhūmakacittassa. Tebhūmakacittassa tāva hotu, lokuttarassa kathaṃ upakkileso hotīti? Uppattinivāraṇato. So hi tassa uppajjituṃ appadānena upakkilesoti veditabbo. **Nekkhammaninna**nti navalokuttaradhammaninnaṃ. **Citta**nti samathavipassanācittaṃ. **Abhiññā sacchikaraṇīyesu dhammesū**ti paccavekkhaṇañāṇena abhijānitvā sacchikātabbesu chaḷabhiññādhammesu, ekaṃ dhammaṃ vā gaṇhantena nekkhammanti gahetabbaṃ. Sesaṃ sabbattha uttānamevāti.

Kilesasaṃyuttavaṇṇanā niṭṭhitā.

7. Sāriputtasaṃyuttaṃ

1-9. Vivekajasuttādivaṇṇanā

332-340. Sāriputtasaṃyuttassa paṭhame **na evaṃ hotī**ti ahaṅkāramamaṅkārānaṃ pahīnattā evaṃ na hoti. Dutiyādīsupi eseva nayo. Paṭhamādīni.

10. Sucimukhīsuttavaṇṇanā

341. Dasame **sucimukhī**ti evaṃnāmikā. **Upasaṅkamī**ti theraṃ abhirūpaṃ dassanīyaṃ suvaṇṇavaṇṇaṃ samantapāsādikaṃ disvā ‘‘iminā saddhiṃ parihāsaṃ karissāmī’’ti upasaṅkami. Atha therena tasmiṃ vacane paṭikkhitte ‘‘idānissa vādaṃ āropessāmī’’ti maññamānā **tena hi, samaṇa, ubbhamukho bhuñjasī**ti āha. **Disāmukho**ti catuddisāmukho, catasso disā olokentoti attho. **Vidisāmukho**ti catasso vidisā olokento.

Vatthuvijjātiracchānavijjāyāti vatthuvijjāsaṅkhātāya tiracchānavijjāya. Vatthuvijjā nāma lābuvatthu-kumbhaṇḍavatthu-mūlakavatthu-ādīnaṃ vatthūnaṃ phalasampattikāraṇakālajānanupāyo. **Micchājīvena jīvikaṃ kappentī**ti teneva vatthuvijjātiracchānavijjāsaṅkhātena micchājīvena jīvikaṃ kappenti, tesaṃ vatthūnaṃ sampādanena pasannehi manussehi dinne paccaye paribhuñjantā jīvantīti attho. **Adhomukhā**ti vatthuṃ oloketvā bhuñjamānavasena adhomukhā bhuñjanti nāma. Evaṃ sabbattha yojanā kātabbā. Api cettha **nakkhattavijjā**ti ‘‘ajja imaṃ nakkhattaṃ iminā nakkhattena gantabbaṃ, iminā idañcidañca kātabba’’nti evaṃ jānanavijjā. **Dūteyya**nti dūtakammaṃ, tesaṃ tesaṃ sāsanaṃ gahetvā tattha tattha gamanaṃ. **Pahiṇagamana**nti ekagāmasmiṃyeva ekakulassa sāsanena aññakulaṃ upasaṅkamanaṃ. **Aṅgavijjā**ti itthilakkhaṇapurisalakkhaṇavasena aṅgasampattiṃ ñatvā ‘‘tāya aṅgasampattiyā idaṃ nāma labbhatī’’ti evaṃ jānanavijjā. **Vidisāmukhā**ti aṅgavijjā hi taṃ taṃ sarīrakoṭṭhāsaṃ ārabbha pavattattā vidisāya pavattā nāma, tasmā tāya vijjāya jīvikaṃ kappetvā bhuñjantā vidisāmukhā bhuñjanti nāma. **Evamārocesī**ti ‘‘dhammikaṃ samaṇā’’tiādīni vadamānā sāsanassa niyyānikaṃ guṇaṃ kathesi. Tañca paribbājikāya kathaṃ sutvā pañcamattāni kulasatāni sāsane otariṃsūti.

Sāriputtasaṃyuttavaṇṇanā niṭṭhitā.

8. Nāgasaṃyuttaṃ

1. Suddhikasuttavaṇṇanā

342. Nāgasaṃyutte **aṇḍajā**ti aṇḍe jātā. **Jalābujā**ti vatthikose jātā. **Saṃsedajā**ti saṃsede jātā. **Opapātikā**ti upapatitvā viya jātā. Idañca pana suttaṃ aṭṭhuppattiyā vuttaṃ. Bhikkhūnañhi ‘‘kati nu kho nāgayoniyo’’ti kathā udapādi. Atha bhagavā puggalānaṃ nāgayonīhi uddharaṇatthaṃ nāgayoniyo āvikaronto imaṃ suttamāha.

2-50. Paṇītatarasuttādivaṇṇanā

343-391. Dutiyādīsu **vossaṭṭhakāyā**ti ahituṇḍikaparibuddhaṃ agaṇetvā vissaṭṭhakāyā. **Dvayakārino**ti duvidhakārino, kusalākusalakārinoti attho. **Sacajja mayan**ti sace ajja mayaṃ. **Sahabyataṃ upapajjatī**ti sahabhāvaṃ āpajjati. Tatrassa akusalaṃ upapattiyā paccayo hoti, kusalaṃ upapannānaṃ sampattiyā. **Annan**ti khādanīyabhojanīyaṃ. **Pānan**ti yaṃkiñci pānakaṃ. **Vatthan**ti nivāsanapārupanaṃ. **Yānan**ti chattupāhanaṃ ādiṃ katvā yaṃkiñci gamanapaccayaṃ. **Mālan**ti yaṃkiñci sumanamālādipupphaṃ. **Gandhan**ti yaṃkiñci candanādigandhaṃ. **Vilepanan**ti yaṃkiñci chavirāgakaraṇaṃ. **Seyyāvasathapadīpeyyan**ti mañcapīṭhādiseyyaṃ ekabhūmikādiāvasathaṃ vaṭṭitelādipadīpūpakaraṇañca detīti attho. Tesañhi dīghāyukatāya ca vaṇṇavantatāya ca sukhabahulatāya ca patthanaṃ katvā imaṃ dasavidhaṃ dānavatthuṃ datvā taṃ sampattiṃ anubhavituṃ tattha nibbattanti. Sesaṃ sabbattha uttānamevāti.

Nāgasaṃyuttavaṇṇanā niṭṭhitā.

9. Supaṇṇasaṃyuttavaṇṇanā

392-437. Supaṇṇasaṃyutte pattānaṃ vaṇṇavantatāya garuḷā **supaṇṇā**ti vuttā. Idhāpi paṭhamasuttaṃ purimanayeneva aṭṭhuppattiyaṃ vuttaṃ. **Harantī**ti uddharanti. Uddharamānā ca pana te attanā hīne vā same vā uddharituṃ sakkonti, na attanā paṇītatare. Sattavidhā hi anuddharaṇīyanāgā nāma paṇītatarā kambalassatarā dhataraṭṭhā sattasīdantaravāsino pathaviṭṭhakā pabbataṭṭhakā vimānaṭṭhakāti. Tatra aṇḍajādīnaṃ jalābujādayo paṇītatarā, te tehi anuddharaṇīyā. Kambalassatarā pana nāgasenāpatino, te yattha katthaci disvā yo koci supaṇṇo uddharituṃ na sakkoti. Dhataraṭṭhā pana nāgarājāno, tepi koci uddharituṃ na sakkoti. Ye pana sattasīdantare mahāsamudde vasanti, te yasmā katthaci vikampanaṃ kātuṃ na sakkā, tasmā koci uddharituṃ na sakkoti. Pathaviṭṭhakādīnaṃ nilīyanokāso atthi, tasmā tepi uddharituṃ na sakkoti. Ye pana mahāsamudde ūmipiṭṭhe vasanti, te yo koci samo vā paṇītataro vā supaṇṇo uddharituṃ sakkoti. Sesaṃ nāgasaṃyutte vuttanayamevāti.

Supaṇṇasaṃyuttavaṇṇanā niṭṭhitā.

10. Gandhabbakāyasaṃyuttavaṇṇanā

438-549. Gandhabbakāyasaṃyutte **mūlagandhe adhivatthā**ti yassa rukkhassa mūle gandho atthi, taṃ nissāya nibbattā. So hi sakalopi rukkho tesaṃ upakappati. Sesapadesupi eseva nayo. **Gandhagandhe**ti mūlādigandhānaṃ gandhe. Yassa hi rukkhassa sabbesampi mūlādīnaṃ gandho atthi, so idha gandho nāma. Tassa gandhassa gandhe, tasmiṃ adhivatthā. Idha mūlādīni sabbāni tesaṃyeva upakappanti. **So dātā hoti mūlagandhānan**ti so kāḷānusārikādīnaṃ mūlagandhānaṃ dātā hoti. Evaṃ sabbapadesu attho veditabbo. Evañhi sarikkhadānampi datvā patthanaṃ ṭhapenti, asarikkhadānampi. Taṃ dassetuṃ **so annaṃ detī**tiādi dasavidhaṃ dānavatthu vuttaṃ. Sesaṃ sabbattha uttānamevāti.

Gandhabbakāyasaṃyuttavaṇṇanā niṭṭhitā.

11. Valāhakasaṃyuttavaṇṇanā

550-606. Valāhakasaṃyutte **valāhakakāyikā**ti valāhakanāmake devakāye uppannā ākāsacārikadevā. **Sītavalāhakā**ti sītakaraṇavalāhakā. Sesapadesupi eseva nayo. **Cetopaṇidhimanvāyā**ti cittaṭṭhapanaṃ āgamma. **Sītaṃ hotī**ti yaṃ vassāne vā hemante vā sītaṃ hoti, taṃ utusamuṭṭhānameva. Yaṃ pana sītepi atisītaṃ, gimhe ca uppannaṃ sītaṃ, taṃ devatānubhāvena nibbattaṃ sītaṃ nāma. **Uṇhaṃ hotī**ti yaṃ gimhāne uṇhaṃ, taṃ utusamuṭṭhānikaṃ pākatikameva. Yaṃ pana uṇhepi atiuṇhaṃ, sītakāle ca uppannaṃ uṇhaṃ, taṃ devatānubhāvena nibbattaṃ uṇhaṃ nāma. **Abbhaṃ hotī**ti abbhamaṇḍapo hoti. Idhāpi yaṃ vassāne ca sisire ca abbhaṃ uppajjati, taṃ utusamuṭṭhānikaṃ pākatikameva. Yaṃ pana abbheyeva atiabbhaṃ, sattasattāhampi candasūriye chādetvā ekandhakāraṃ karoti, yañca cittavesākhamāsesu abbhaṃ, taṃ devatānubhāvena uppannaṃ abbhaṃ nāma. **Vāto hotī**ti yo tasmiṃ tasmiṃ utumhi uttaradakkhiṇādipakativāto hoti, ayaṃ utusamuṭṭhānova. Yopi pana rukkhakkhandhādipadālano ativāto nāma atthi, ayañceva, yo ca aññopi akālavāto, ayaṃ devatānubhāvanibbatto nāma. **Devo vassatī**ti yaṃ vassike cattāro māse vassaṃ, taṃ utusamuṭṭhānameva. Yaṃ pana vasseyeva ativassaṃ, yañca cittavesākhamāsesu vassaṃ, taṃ devatānubhāvanibbattaṃ nāma.

Tatridaṃ vatthu – eko kira vassavalāhakadevaputto talakūṭakavāsi khīṇāsavattherassa santikaṃ gantvā vanditvā aṭṭhāsi. Thero ‘‘kosi tva’’nti pucchi. ‘‘Ahaṃ, bhante, vassavalāhakadevaputto’’ti. ‘‘Tumhākaṃ kira cittena devo vassatī’’ti? ‘‘Āma, bhante’’ti. ‘‘Passitukāmā maya’’nti. ‘‘Temissatha, bhante’’ti. ‘‘Meghasīsaṃ vā gajjitaṃ vā na paññāyati, kathaṃ temissāmā’’ti? ‘‘Bhante, amhākaṃcittena devo vassati, tumhe paṇṇasālaṃ pavisathā’’ti. ‘‘Sādhu devaputtā’’ti so pāde dhovitvā paṇṇasālaṃ pāvisi. Devaputto tasmiṃ pavisanteyeva ekaṃ gītaṃ gāyitvā hatthaṃ ukkhipi. Samantā tiyojanaṭṭhānaṃ ekameghaṃ ahosi. Thero addhatinto paṇṇasālaṃ paviṭṭhoti. Apica devo nāmesa aṭṭhahi kāraṇehi vassati nāgānubhāvena supaṇṇānubhāvena devatānubhāvena saccakiriyāya utusamuṭṭhānena mārāvaṭṭanena iddhibalena vināsameghenāti.

Valāhakasaṃyuttavaṇṇanā niṭṭhitā.

12. Vacchagottasaṃyuttavaṇṇanā

607-661. Vacchagottasaṃyutte **aññāṇā**ti aññāṇena. Evaṃ sabbapadesu karaṇavaseneva attho veditabbo. Sabbāni cetāni aññamaññavevacanānevāti. Imasmiñca pana saṃyutte ekādasa suttāni pañcapaññāsa veyyākaraṇānīti veditabbāni.

Vacchagottasaṃyuttavaṇṇanā niṭṭhitā.

13. Jhānasaṃyuttaṃ

1. Samādhimūlakasamāpattisuttavaṇṇanā

662. Jhānasaṃyuttassa paṭhame **samādhikusalo**ti paṭhamaṃ jhānaṃ pañcaṅgikaṃ dutiyaṃ tivaṅgikanti evaṃ aṅgavavatthānakusalo. **Na samādhismiṃ samāpattikusalo**ti cittaṃ hāsetvā kallaṃ katvā jhānaṃ samāpajjituṃ na sakkoti. Iminā nayena sesapadānipi veditabbāni.

2-55. Samādhimūlakaṭhitisuttādivaṇṇanā

663-716. Dutiyādīsu **na samādhismiṃ ṭhitikusalo**ti jhānaṃ ṭhapetuṃ akusalo, sattaṭṭhaaccharāmattaṃ jhānaṃ ṭhapetuṃ na sakkoti. **Na samādhismiṃ vuṭṭhānakusalo**ti jhānato vuṭṭhātuṃ akusalo, yathāparicchedena vuṭṭhātuṃ na sakkoti. **Na samādhismiṃ kallitakusalo**ti cittaṃ hāsetvā kallaṃ kātuṃ akusalo. **Na samādhismiṃ ārammaṇakusalo**ti kasiṇārammaṇesu akusalo. **Na samādhismiṃ gocarakusalo**ti kammaṭṭhānagocare ceva bhikkhācāragocare ca akusalo. **Na**

samādhismiṃ abhinīhārakusaloti kammaṭṭhānaṃ abhinīharituṃ akusalo. **Na samādhismiṃ sakkaccakārī**ti jhānaṃ appetuṃ sakkaccakārī na hoti. **Na samādhismiṃ sātaccakārī**ti jhānappanāya satatakārī na hoti, kadācideva karoti. **Na samādhismiṃ sappāyakārī**ti samādhissa sappāye upakārakadhamme pūretuṃ na sakkoti. Tato paraṃ samāpattiādīhi padehi yojetvā catukkā vuttā. Tesaṃ attho vuttanayeneva veditabbo. Sakalaṃ panettha jhānasaṃyuttaṃ lokiyajjhānavaseneva kathitanti.

Jhānasaṃyuttavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti sāratthappakāsiniyā saṃyuttanikāya-aṭṭhakathāya

Khandhavaggavaṇṇanā niṭṭhitā.

Saṃyuttanikāya-aṭṭhakathāya dutiyo bhāgo.